KRONIEK 1989

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989

Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. inleiding

Het jaar 1989 was voor de politieke partijen een uitermate druk jaar. In de eerste helft van het jaar werden voorbereidingen getroffen voor de Europese verkiezingen, die op 15 juni werden gehouden. Daarvoor was echter al duidelijk dat het bij deze verkiezingen niet zou blijven. De val van het kabinet Lubbers op 2 mei leidde tot vervroegde verkiezingen voor de Tweede Kamer op 6 september. Naast deze twee verkiezingscampagnes wierpen de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 bij een aantal partijen een schaduw vooruit.
In deze kroniek worden de activiteiten van alle in Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die activiteiten buiten het parlement plaats grepen. Handelingen van ministers en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd.
Voor dit artikel werden de volgende bronnen geraadpleegd:
- knipsels uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *De Volkskrant*; deze knipsels worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselbestand van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, eveneens op het DNPP verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende politieke partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1989 kort belicht.

2. hoofdmomenten

kabinetscrisis

Op de avond van 2 mei viel het tweede kabinet-Lubbers over het voorstel om het reiskostenforfait af te schaffen. De Tweede Kamerfractie van de VVD was het niet eens met dit voornemen dat mede ertoe diende om het Nationaal Milieubeleidsplan van het kabinet te financieren.

Hoewel het kabinetsvoorstel werd gesteund door de liberale ministers, diende fractievoorzitter Voorhoeve een afkeurende motie in. Voordat deze in stemming kwam, trok premier Lubbers echter het kabinetsvoorstel in, waarbij hij het ontslag van zijn kabinet aankondigde.
De kabinetscrisis stond niet op zich, maar vormde het sluitstuk van een periode waarin de betrekkingen tussen de beide coalitiepartners CDA en VVD danig waren bekoeld. Vooral binnen de VVD leefde irritatie over de behandeling die de partij door het veel grotere CDA ten deel viel. Bij zaken als euthanasie en commerciële televisie bijvoorbeeld zouden de liberalen steeds hebben moeten zwichten voor de christendemocratische verlangens. Niettemin leidde de val van het kabinet tot grote spanningen binnen de VVD (zie voor een gedetailleerd overzicht van de kabinetscrisis en haar aanloop de bijdrage van H. Anker en E. Oppenhuis elders in dit Jaarboek).

Europese verkiezingen

Op 15 juni werden de verkiezingen voor het Europese Parlement gehouden. De campagne werd overschaduwd door de kabinetscrisis; nationale aangelegenheden domineerden over Europese. De officiële uitslag werd enkele dagen later bekend gemaakt. De opkomst van de kiezers was 47,2% en bleef daarmee ruim 3% achter bij de Europese verkiezingen van 1984. Klein links en klein rechts hadden ook deze keer weer voor een samenwerkingsverband gekozen. CPN, PPR en PSP namen samen met EVP en zogeheten 'onafhankelijke' kandidaten deel onder de naam 'Regenboog'. De orthodox-christelijke partijen SGP, GPV en RPF waren een gemeenschapelijk program op hoofdpunten en een gezamenlijke kandidatenlijst overeengekomen.

Tabel 1. Uitslag Europese Verkiezingen

	1984		1989	
	%	zetels	%	zetels
PvdA	33,7	9	30,7	8
CDA	30,0	8	34,6	10
VVD	18,9	5	13,6	3
Regenboog	5,6	2	7,0	2
SGP-GPV-RPF	5,2	1	5,9	1
D66	2,3	-	5,9	1
Janmaat	2,6	-	0,8	-
SP	-	-	0,7	-
Overige	1,7	-	0,8	-
Opkomst	50,5		47,2	

In commentaren werd op de 'come-back' gewezen die Janmaat met de Centrumdemocraten bij de Europese Verkiezingen had gemaakt. In 1984 had hij als lijsttrekker van de Centrumpartij weliswaar 2,6% van de stemmen gehaald, maar na zijn breuk met die partij leken beide van het politieke toneel te zullen verdwijnen. De groei van de Centrumdemocraten stond overigens niet op zichzelf: ook in andere Westeuropese landen groeide extreem-rechts.

Tweede Kamerverkiezingen

Na een wat tamme campagne werden op 6 september de verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden. 8.891.508 kiezers brachten hun stem uit; waarmee de opkomst lager uitviel dan in 1986: 80,1% respectievelijk 85,5%. Opvallend was dat het milieubeleid, struikelblok voor de CDA-VVD coalitie, slechts een bescheiden rol in de campagne speelde. Aan de verkiezingen namen 25 partijen deel. Hiervan behaalden negen partijen één of meer zetels. Onder hen was één nieuwkomer: de Centrumdemocraten. Tot ontsteltenis van de overige partijen keerde derhalve Janmaat na een afwezigheid van drie jaar in de Kamer terug (zie voor de partijen die onder de kiesdrempel bleven en de Centrumdemocraten de beschouwing van A.P.M. Lucardie elders in dit Jaarboek). Onder de naam Groen Links namen CPN, PPR, PSP en EVP voor het eerst onder één noemer aan de verkiezingen deel. De communiste I. Brouwer vierde zodoende haar *come-back* in de Kamer.

Tabel 2. Uitslag Tweede Kamerverkiezingen

	1986		1989	
	%	zetels	%	zetels
CDA	34,6	54	35,3	54
PvdA	33,3	52	31,9	49
VVD	17,4	27	14,6	22
D66	6,1	9	7,9	12
Groen Links	3,3*	3*	4,1	6
SGP	1,8	3	1,9	3
GPV	1,0	1	1,2	2
RPF	0,9	1	1,0	1
Centrumdem.	0,1	-	0,9	1
Overigen	1,5	-	1,2	-
Opkomst	80,1		85,7	

* totaal van CPN, PPR, PSP en EVP.

kabinetsformatie

Op 8 september benoemde de Koningin de CDA-bewindsman J. de Koning tot informateur. Zijn opdracht luidde de mogelijkheden in kaart te brengen voor de vorming van een kabinet dat "mag rekenen op een vruchtbare samenwerking met de Staten-generaal". Tijdens deze 'pre-informatie' betrokken de partijen hun stellingen. PvdA en D66 waren voorstander van een coalitie bestaande uit deze twee partijen en het CDA. De VVD wilde de samenwerking met het CDA voortzetten, eventueel aangevuld met D66. Het CDA streefde eveneens naar continuering van de zittende coalitie, op voorwaarde dat D66 zou toetreden. Wanneer D66 hiertoe niet bereid was, dan zou een kabinet van CDA met PvdA zónder D66 in aanmerking komen. Uit de gesprekken die De Koning met de fractievoorzitters voerde bleek evenwel dat aan de wensen van het CDA geen gevolg werd gegeven. D66 was niet bereid aan de eerste optie van het CDA mee te werken en de PvdA wilde D66 niet missen in een coalitie met het CDA, waarmee de tweede voorkeur van de christen-democraten in rook opging.
Nadat De Koning over zijn bevindingen verslag aan de Koningin had uitgebracht, benoemde deze op 13 september Lubbers tot informateur. In het verlengde van de rapportage van De Koning hield zijn opdracht in de de mogelijkheden te onderzoeken van de vorming van een centrum-links kabinet. Tegen de zin van het CDA werd D66 bij de formatie betrokken, mede doordat de PvdA zich neerlegde bij de door Lubbers voorgestelde zetelverdeling, waarbij de D66-zetel in het nieuwe kabinet geheel voor rekening van de sociaal-democraten zou komen. Ongeveer een week later, op 21 september, haakte D66 echter af, vanwege de concessies die van de partij werden gevergd inzake zetelverdeling en euthanasie.
Na het vertrek van D66 werden de gesprekken tussen CDA en PvdA voortgezet. Voor het CDA onderhandelden fractievoorzitter De Vries en zijn beoogde opvolger, Brinkman; de PvdA werd door W. Kok en financieel specialist Th. Wöltgens vertegenwoordigd. Half oktober kwamen zij tot overeenstemming. Het concept-regeerakkoord werd op 16 oktober aan de fracties voorgelegd. In hoofdlijnen stemden deze met het ontwerp in; op enkele gebieden, zoals defensie, onderwijs en milieu, werden wijzigingsvoorstellen ingediend.
Binnen enkele weken waren de opmerkingen van de fracties verwerkt in het definitieve regeerakkoord, dat deze slechts in zijn geheel konden aanvaarden of verwerpen. Op 26 oktober stemden de beide fracties unaniem in met het bereikte akkoord. Ook was er overeenstemming over de zetelverdeling bereikt. Zowel CDA als PvdA kregen zeven ministersposten in het nieuwe kabinet. Het CDA kreeg Algemene Zaken (+ Minister-President); Buitenlandse Zaken; Justitie; Verkeer en Waterstaat;

Economische Zaken; Landbouw, Visserij en Natuurbehoud; Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De PvdA bezette Financiën; Binnenlandse Zaken; Onderwijs; Defensie; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer; Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur; Ontwikkelingssamenwerking. Op 27 oktober werd Lubbers tot formateur benoemd. Toen hij de personele samenstelling van de coalitie rond had, moest alleen het PvdA-congres zijn fiat nog geven. Dit gebeurde vrijwel zonder wanklank op 6 november. Eén dag later, op 7 november werd vervolgens het nieuwe kabinet geïnstalleerd door Koningin Beatrix. Hiermee was het derde kabinet-Lubbers een feit.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 29 november werden in verband met gemeentelijke herindelingen in Oost-Groningen en Noord-Holland gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Vergeleken bij de Kamerverkiezingen van september ging de VVD in Groningen iets vooruit, verloor de PvdA licht en bleef het CDA stabiel. In Beerta, de vroegere standplaats van CPN-burgemeester H. Jagersma die bij de herindeling haar functie was kwijtgeraakt, boekte de CPN aanzienlijke winst. In Noord-Holland deden zich geen opvallende verschuivingen voor.

3. ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt echter een overzicht van het ledental van elke partij, op 1 januari 1989 of daaromtrent, volgens opgave van de partijsecretariaten.

Tabel 3. Ledental per 1 januari 1989

CDA	122.486*
CPN	6.500
D66	8.543
GPV	12.639
PPR	5.785**
PSP	4.478
PvdA	96.722
RPF	7.954
SGP	22.467
VVD	68.735

* 21 november 1988
** 1 april 1989

Centrumdemocraten (CD)

Voor de Centrumdemocraten bracht 1989 een kleine electorale doorbraak. Won de partij in juni met 0,8% van de stemmen uiteraard geen zetel in het Europees Parlement, in september haalde zij met 0,9% ruim voldoende voor een zetel in de Tweede Kamer. Gemakkelijk ging dat overigens niet. In de campagne voor het Europees Parlement maakte lijsttrekker Janmaat opmerkingen over buitenlanders die tot een kort geding aanleiding gaven. Nadat hij eerst de president van de Haagse rechtbank had gewraakt wegens vermoede partijdigheid, werd hij op 27 juli door de vice-president van die rechtbank verplicht tot rectificatie van zijn uitspraken in de televisieuitzending van de partij.
Het vergaren van handtekeningen bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer verliep evenals in voorgaande verkiezingsjaren niet geheel vlekkeloos. In negen kieskringen diende het Landelijk Bureau Racismebestrijding samen met andere organisaties klachten in over misleiding: de naam van de partij zou niet genoemd zijn bij het ophalen van handtekeningen. Een uit de partij getreden bestuurslid, H. Krol, gaf toe dat bedrog gepleegd was. In een kort geding beschuldigden de CD het Landelijk Bureau Racismebestrijding van leugens, maar ook dit geding verloor de partij. De hoofdstembureaus en de Raad van State erkenden echter wel de geldigheid van de handtekeningen.
Janmaat keerde dus terug in de Tweede Kamer. Reeds bij de beëdiging kwam hij in conflict met voorzitter Dolman. Andere kamerleden negeerden hem, evenals in de periode 1982-1986.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

In 1989 bleef het CDA de grootste partij van het land, zowel in ledental als in stemmental. Na de kabinetscrisis onbeschadigd te hebben doorstaan, behield de partij het overwicht in de verkiezingsstrijd en de kabinetsformatie; tenslotte werd zij opnieuw regeringspartij. Lubbers bleef onbetwist politiek leider.

interne ontwikkelingen

Hiermee zij niet gezegd dat er nooit een wolkje aan de lucht was. De jongerenorganisatie van het CDA uitte kritiek op de 'technocratische' koers van de partij en in het bijzonder van partijvoorzitter Van Velzen. Het Christen Democratisch Jongeren Appèl verlangde meer uitgaven voor milieu, ontwikkelingssamenwerking en bestrijding van de 'nieuwe armoede'. Soortgelijk advies kreeg het CDA van de Raad van Kerken, waarmee in april een gesprek plaats vond. De aftredende directeur van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA, A.M. Oostlander, deelde

eveneens de kritiek van de jongeren op de partij en haar voorzitter. Van Velzen wees die kritiek echter van de hand en waarschuwde op zijn beurt tegen "tendenties om de getuigenispolitiek meer centraal te stellen..ook in het CDJA" (*Perspectief*, 7 (1989) nr. 2).
De voorzitter van de Amsterdamse raadsfractie, Th. Heijne, leverde kritiek op technocratische trekken in het stadsbestuur en werd daarop in januari uit de fractie gezet.
Deze wolkjes dreven echter snel voorbij. Na de val van het kabinet sloot het CDA terstond de rijen en ging eensgezind de verkiezingen in.

verkiezingen

Met een congres in Apeldoorn op 18 maart opende het CDA de campagne voor de verkiezing van het Europees Parlement, die ongewild zou overgaan in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen. In een toespraak tot de partijraad nam Lubbers afstand van zowel PvdA als VVD. J.J.M. Penders werd tot lijsttrekker voor de Europese verkiezingen gekozen. Het CDA ging die in onder de leuze 'Samen sterk voor Nederland in Europa', met een verkiezingsprogram dat zij met haar zusterpartijen in de Europese Volkspartij (EVP) had samengesteld. Na een klacht van de Evangelische Volkspartij werd het CDA overigens door de rechtbank in Den Haag verboden om de afkorting 'EVP' bij de Europese verkiezingen te gebruiken.
Op 27 mei kwam de partijraad van het CDA bijeen in Hilversum om over milieubeleid te spreken en zich op de Europese verkiezingen voor te bereiden. Het Europese karakter van die verkiezingen werd echterondanks de onaangekondigde komst van de Duitse bondskanselier, Kohl - door de val van het kabinet en de vervroegde Kamerverkiezingen enigszins naar de achtergrond gedrongen.
Verschillende sprekers op de partijraad uitten kritiek op de VVD. Op sociaal-economisch gebied leek toenadering tot de PvdA op gang te komen, met name over de koppeling van uitkeringen aan de loonontwikkeling. Het standpunt van de PvdA ten aanzien van euthanasie en gelijke behandeling stuitte de christen-democraten echter tegen de borst. De aanscherping van het milieubeleid, die de partijraad ten dele tegen de zin van het dagelijks bestuur doordrukte, bracht de partij weer meer in de buurt van de PvdA dan van de VVD.
Op 30 mei publiceerde het partijbestuur het ontwerp-program voor de Tweede Kamerverkiezingen, *Verantwoord voortbouwen*. Zoals de titel al suggereert, wilde men het kabinetsbeleid grotendeels voortzetten. Milieubescherming kreeg echter een belangrijker plaats, gelijkwaardig met het streven naar economische groei, werkgelegenheid en vermindering van het financieringstekort. Voor verhoging van sociale uitkeringen wilde het CDA 12 miljard gulden uittrekken, evenveel als de

PvdA. De fiscale aftrek van reiskosten zou geleidelijk afgeschaft worden. De uitgaven voor defensie zouden niet meer dan 0,6% mogen stijgen. De arbeidsvoorzieningen moesten 'getripartiseerd' worden, wat wil zeggen, dat ze gezamenlijk beheerd worden door overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties. Rijks- en gemeentepolitie dienden in regionale organisaties geïntegreerd te worden.
Werkgevers- en werknemersorganisaties reageerden koel op het ontwerp-program. VVD en PvdA toonden meer enthousiasme, al misten beide duidelijke keuzes en een degelijke financiële verantwoording in het program. Dat gebrek aan financiële onderbouwing werd ook door de demissionaire minister van financiën, Ruding, betreurd.
Ruding stelde zich niet meer kandidaat voor de Tweede Kamer, evenals zijn collega-ministers Van Dijk en De Koning, alsmede de staatssecretarissen De Graaff-Nauta en Korte-van Hemel. Het partijbestuur zette de overige bewindslieden wel op de advieslijst, die op 16 juni bekend gemaakt werd. Lubbers stond bovenaan, gevolgd door fractievoorzitter De Vries, de zes ministers, de vice-voorzitter van de fractie, Eversdijk, en de vanwege de paspoort-kwestie voortijdig afgetreden staatssecretaris Van der Linden. De rest van de lijst werd voornamelijk gevuld door zittende kamerleden. Een opvallende nieuwkomer was de voorzitter van de Algemene Christelijke Politiebond, Kofferman.
Staatssecretaris De Graaf, ook op de lijst geplaatst, trok zich kort daarna terug toen hij tot voorzitter van de Ziekenfondsraad benoemd werd - overigens tot ongenoegen van de raad, die zijn voorkeur had uitgesproken voor het PvdA-lid Opheikens.
Het verkiezingsprogram en de kandidatenlijst werden definitief vastgesteld op de partijraad van 15 juli te Bussum. De Europese verkiezingen waren voor het CDA gunstig verlopen, de stemming was dus opgewekt. Toch raakte het partijbestuur af en toe in conflict met de afgevaardigden. Voorstellen tot versoepeling van de Winkelsluitingswet en verandering van openbare scholen in (neutrale) bijzondere scholen stuitten op zoveel weerstand dat het bestuur ze weer introk. De voorgestelde wijziging van het asielrecht ging de partijraad ook op enkele punten te ver. Commerciële televisie daarentegen kon bij veel afgevaardigden op meer steun rekenen dan bij het partijbestuur; een voorstel van de afdeling Den Haag voor toelating daarvan werd in een deelraad met de kleinst mogelijke meerderheid verworpen. Het bestuur besloot daarop het verkiezingsprogram aan te passen. In plaats van "Het omroepsysteem blijft gebaseerd op non-commerciële omroepverenigingen" luidde de tekst nu: "Het (publieke) omroepsysteem blijft gebaseerd op non-commerciële omroepverenigingen". Deze voorzichtige opening voor commerciële omroepen kon de goedkeuring van de partijraad wegdragen.
Ook de adviezen van het partijbestuur voor de kandidatenlijst kwamen niet geheel ongeschonden door de partijraad - die in feite de besluiten

van de afdelingen hierover bekrachtigde. Zo ruilde minister Deetman plaats 4 met minister Braks en belandde zelf op plaats 6; Van der Linden zakte van 10 naar 14. Lubbers bleef zonder problemen nummer 1. Het kamerdebat in juni over zijn bemoeienis met een vordering van zijn familiebedrijf Hollandia-Kloos op de staat Koeweit had zijn aanzien niet geschaad. 'Verder met Lubbers' werd de verkiezingsleus van het CDA. De meeste zittende kamerleden werden opnieuw op verkiesbare plaatsen gekandideerd. Een opvallende uitzondering vormde W. de Kwaadsteniet, oud-secretaris van de Anti-Revolutionaire Partij en kamerlid sinds 1973. In december kwam hij plotseling te overlijden.

Aan de verkiezingscampagne nam Lubbers slechts af en toe deel: hij verkoos de rol van (demissionair) minister-president boven die van partijleider. Wel deed hij een aantal opmerkelijke uitspraken. Op 28 augustus weet hij in het Politiek Café van de KRO de (gedeeltelijke) mislukking van zijn werkgelegenheidsbeleid mede aan de komst van buitenlanders naar Nederland. Met die uitspraak wekte hij verontwaardiging bij verscheidene deskundigen op het gebied van buitenlandse minderheden. Op 26 augustus verklaarde Lubbers op een bijeenkomst in Boxtel de uitstoot van kooldioxide de komende vier jaar met 8% te willen terugdringen. Deze uitspraak betekende voor de milieubeweging een aangename verrassing. Het CDA verkiezingsprogram bleef op dit punt vager.
Het CDA voerde over het algemeen een rustige campagne. Men bleef afstand bewaren tot de VVD, maar toonde evenmin duidelijke voorkeur voor de PvdA. Zoals te verwachten viel werd de toon op het laatst iets feller. Lubbers en De Vries verweten PvdA-lijsttrekker Kok kiezersbedrog toen laatstgenoemde ontkende dat hij de belastingen wilde verhogen voor hogere inkomens. Kok werd op zijn beurt boos op het CDA. De verstandhouding verslechterde verder door de benoeming van een nieuwe burgemeester in 's Hertogenbosch. Oud-minister van defensie Stemerdink (PvdA) voelde zich daarbij als sollicitant niet serieus genomen. Tegen de zin van de vertrouwenscommissie uit de gemeenteraad werd een christen-democraat benoemd: D.C.B. Burgers, burgemeester van Rosmalen en lid van het partijbestuur van het CDA.

Na de verkiezingen ontstond enige opschudding toen bekend werd dat de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond het CDA 80.000 gulden zou schenken (voor de periode 1989-93), op verzoek van het Brabantse CDA. Het partijbestuur bleek niet erg gelukkig met een gift van deze omvang.

kabinetsformatie

Het CDA kwam als overwinnaar uit de verkiezingsstrijd en kon dus het

voortouw nemen bij de kabinetsformatie. Het maakte bovendien gebruik van zijn sterke positie door de sociaal-democraat Dolman als kamervoorzitter te vervangen door partijgenoot Deetman. De nieuwe fractie koos voorlopig Lubbers tot voorzitter. De formatie verliep voorspoedig, maar niet helemaal vlekkeloos. In september ontstond enige wrijving tussen Lubbers en zijn fractie, die vond dat hij als formateur het regeerakkoord wel erg vaag wilde houden en bovendien in haar ogen teveel gehecht leek aan deelname van D66. Wat betreft D66 kreeg de fractie haar zin: de Democraten vielen uit de boot. Volgens het opinieblad van de partij was deze gang van zaken 'niet iets waarop het CDA trots mag zijn'(*CDActueel* 9 (1989) nr. 17, blz. 3).
Na de kabinetsformatie koos de fractie op 7 november oud-minister Brinkman tot voorzitter en F. Wolters tot vice-voorzitter naast G. Gerritse. Brinkman zou aan het eind van het jaar door Lubbers als mogelijke opvolger genoemd worden.
De partijraad van 16 december accepteerde zonder discussie de resultaten van de kabinetsformatie. Het partijbestuur had eerder kritiek geleverd op de verdeling van portefeuilles, met name die van onderwijs en WVC - voor het eerst geheel in handen van sociaal-democraten - en het Vrouwenberaad had liever een derde van de posten aan vrouwen toegekend gezien; maar achteraf werd niet gezeurd. Ook het Hervormd Beraad, een informeel overleg van de christelijk-historische bloedgroep in het CDA, toonde zich na aanvankelijke bezorgdheid tevreden met het kabinet waar minister Andriessen deze bloedgroep vertegenwoordigde. De partijraad keek meer vooruit dan achteruit. De Vries prees de samenwerking met de PvdA onder het motto 'sociale vernieuwing' en wilde die ook op lokaal niveau ontwikkelen. De PvdA zou dan het CDA niet meer uit de bestuurscolleges van grote steden moeten weren na de gemeenteraadsverkiezingen in 1990. Lubbers sprak eveneens over sociale vernieuwing, maar maakte tevens van de gelegenheid gebruik om de CDA-fractie in de Eerste Kamer onder druk te zetten opdat nog voor 1990 de verhoging van het huurwaardeforfait goedgekeurd zou worden. Even leek deze kwestie tot een crisis in de partij te zullen leiden, maar ook deze wolk dreef voorbij - totdat de zaak in 1990 opnieuw aan de orde kwam.

verwante instellingen en publikaties

Het wetenschappelijk bureau van het CDA publiceerde in april *Economische groei: een christen-democratische beschouwing*, geschreven door een commissie onder leiding van oud-minister Zijlstra. De commissie achtte economische groei mogelijk en noodzakelijk, niet alleen ter wille van de werkgelegenheid en de zorg voor de zwakken, maar ook om het milieu beter te beschermen. De overheid diende zich daarbij bescheiden

op te stellen. Op 22 april werd het rapport besproken op een conferentie, waar niet alleen Zijlstra maar ook minister Ruding en oud-minister Albeda het woord voerden.
In mei verscheen *Zuid-Afrika: mensenrechten en buitenlands beleid*, waarin niet alleen gepleit werd voor economische sancties zoals stopzetting van koleninvoer en van luchtverbindingen met Zuid-Afrika zolang daar geen ingrijpende hervormingen doorgevoerd werden, maar ook voor een 'kritische dialoog' met Pretoria. Op een conferentie op 23 september over dit onderwerp stelde staatssecretaris Van Voorst tot Voorst echter voor de Zuidafrikaanse president De Klerk wel het voordeel van de twijfel te gunnen en de economische druk op dat land voorlopig niet op te voeren.
Kort daarop bracht het Wetenschappelijk Instituut een derde rapport uit, *Ruimte voor kwaliteit*, geschreven door een commissie onder leiding van A.M. Oostlander - als directeur van het instituut afgetreden vanwege zijn verkiezing tot lid van het Europees Parlement. Dit geschrift bevat voorstellen voor grotere zelfstandigheid en autonomie van scholen, organisatorisch en financieel. Op 18 november werd hierover een conferentie gehouden.

Communistische Partij van Nederland (CPN)

1989 was voor de CPN een belangwekkend jaar. Na een absentie van drie jaar keerden de communisten terug in de Tweede Kamer, waarin zij vanaf 1918 vertegenwoordigd waren geweest. De *come back* werd niet op eigen kracht ondernomen, maar vond plaats op de wieken van Groen Links.

congres

Op 7, 8 en 9 april hield de CPN haar 31ste congres. Aangenomen werd het 'Sociaal kernpuntenprogram 1988/1989', waarin de partij haar sociaal-economische eisen uit de doeken deed. Met de vereiste twee-derde meerderheid stemde het congres in met de invoering van nieuwe statuten en een nieuw huishoudelijk reglement. "De vernieuwing van de partij, die begin jaren tachtig vorm kreeg in een nieuw partijprogram, is daarmee tot voltooiing gebracht", aldus de *CPN-ledenkrant* (1989, nr.3). Het leninistische partijmodel van het democratisch centralisme werd ingeruild voor een 'gefeminiseerde', pluriforme en open organisatiestructuur. Aan de afdelingen werd grotere zelfstandigheid toegekend; controlecommissies werden vervangen door uitgebreide beroepsprocedures en groepsvorming van met name 'vrouwen, potten/flikkers en zwarte communisten' werd gestimuleerd. Het door het congres gekozen partijbestuur herkoos op 21 mei E. Izeboud tot voorzitter. In het nieuwe be-

stuur kwam J. Wolff, die er meer dan 30 jaar deel van had uitgemaakt, niet meer terug.

voorbereiding Kamerverkiezingen

Onder de leuze 'De Kamer heeft communisten nodig' startte de CPN op het congres in feite de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen 1990. Besprekingen over een gemeenschappelijke lijst met PPR en PSP waren inmiddels begonnen, op initiatief van de PSP. Het bestuur van de CPN had hierop wat terughoudend gereageerd. Samenwerking mocht er niet toe leiden dat de zelfstandigheid van de CPN in het geding raakte, maar zou moeten bijdragen tot de terugkeer van de partij in de Tweede Kamer.
Op aandrang van het partijbestuur sprak het congres zich niet uit over de vraag of de CPN geheel zelfstandig dan wel in samenwerking met PPR en PSP de Kamerverkiezingen in zou gaan. In de partij was men over dit probleem verdeeld: het partijbestuur had vooral oog voor de voordelen, wanneer de zetelloze CPN tenminste op basis van gelijkwaardigheid door haar partners zou worden behandeld. Daarnaast was er een stroming - vooral afkomstig uit de districten Noord-Holland-Noord en Groningen - die liever op eigen kracht de verkiezingen in wilde gaan. Het bestuur zei toe de partij in de zomer in te lichten over de stand van zaken in de verkennende besprekingen tussen CPN, PPR en PSP. Een speciale partijconferentie zou in het najaar het laatste woord krijgen over het verkiezingsprogram, de kandidatenlijst en de wijze van deelneming.

Groen Links

Op het stopzetten van de onderhandelingen met CPN en PSP door het PPR-bestuur in april reageerde de CPN afwijzend. De PPR had vooral kritiek geuit op de CPN, die teveel zou vasthouden aan haar identiteit. Het CPN-bestuur verklaarde in een gemeenschappelijke lijst meer te zien dan een gelegenheidscoalitie, maar wilde voorlopig nog niet spreken over de totstandkoming van een geheel nieuwe politieke formatie. Toen de onderhandelingen tussen CPN, PSP en een informele PPR-vertegenwoordiging in mei waren afgerond, stemde het partijbestuur unaniem in met het Groen Links akkoord. Binnen de partij leidde dit hier en daar tot verzet. In de Groningse districtsleiding schortte onder andere J. Jagersma - (nog) burgemeester van Beerta - haar werkzaamheden op, omdat ze van mening was dat de CPN zichzelf had uitgeleverd aan Groen-Links. Later keerden zich ook communistische gemeenteraadsleden in Oost-Groningen publiekelijk tegen Groen Links.

verkiezingsconferentie

De verkiezingsconferentie van 25 juni stemde echter met grote meerderheid in met de overeenkomst tussen CPN, PPR, PSP en EVP. Circa dertig van de driehonderd stemgerechtigden verklaarden zich tegen, hoofdzakelijk afkomstig uit de districten Noord-Holland-Noord en Groningen. Dit laatste district voelde zich ook erg tekort gedaan bij de verkiezing van de kandidaten. De conferentie wees I. Brouwer aan als de eerste CPN-kandidaat op de lijst van Groen Links, gevolgd door M. Ernsting. Voor de eerste Groningse kandidaat, G. Lameris, was pas een vierde plaats weggelegd.

partijconferentie 17 december

Na de Kamerverkiezingen, toen de organisatorische opbouw van Groen Links op de agenda stond, bleek dat de CPN zeer behoedzaam te werk wilde gaan bij de vorming van een nieuwe politieke formatie. In een notitie kondigde het partijbestuur in november aan dat de partij in de komende jaren moet beslissen "welke dingen zij in de Groen Linkse samenwerking wil onderbrengen". Veel belang werd daarbij gehecht aan "een analytische werkwijze van marxistische herkomst" en "de noodzaak van een socialistische maatschappij" (*CPN-Ledenkrant*, 1989, nr.6).
De partijconferentie die op 17 december werd gehouden, stelde zich eveneens terughoudend op. Hoewel de conferentie zich kon vinden in het ontwerp-reglement van de Groen Linkse Raad, wilde zij - in tegenstelling tot PSP en PPR - zich niet uitspreken vóór een spoedige opheffing van de eigen partij. Vice-voorzitter M. Ernsting schatte dat het nog wel tot 1993 kon duren voordat de CPN toe zou zijn aan de vraag of de partij moet worden opgeheven (*Trouw*, 18 december 1989). De meer traditioneel ingestelde districten Noord-Holland-Noord en Groningen vonden overigens dat de CPN ook nu al te ver ging in haar toenadering tot de andere partijen.
De partijconferentie wees 14 vertegenwoordigers aan voor de Groen Linkse Raad.

H. Jagersma

Aan het eind van het jaar verloor de CPN de enige burgemeesterspost die zij ooit heeft bezet. Door een gemeentelijke herindeling in Groningen verviel de standplaats van burgemeester H. Jagersma. De Commissaris der Koningin in Groningen, Vonhoff, had daarbij op voorhand laten doorschemeren dat Jagersma niet in aanmerking zou komen voor het burgemeesterschap van één der nieuw te vormen gemeenten.

Verbond van Communisten in Nederland (VCN)

Vóór de Kamerverkiezingen ondernam het bestuur van de CPN een poging om het VCN bij Groen Links te betrekken. Dit aanbod werd door het Verbond echter afgeslagen, omdat in zijn ogen de CPN aanstuurde op verdwijning van van de eigen partij. Het VCN besloot vervolgens met een "zelfstandige communistische lijst" bij de Kamerverkiezingen uit te komen. Op deze lijst hadden zich ook enkele CPN-leden laten plaatsen, waaronder W. Klinkenberg. Ook op andere wijze kreeg het VCN steun uit de hoek van over Groen Links verontruste CPN-ers. Tijdens de verkiezingscampagne riepen enkele vooraanstaande Oost-Groningse CPN-leden, onder wie H. Jagersma, hun achterban openlijk op om niet Groen Links, maar VCN te stemmen. Ondanks deze steun haalde het VCN evenals in 1986 amper 0.1% van de stemmen, te weinig voor een zetel.

De Waarheid

Als gevolg van voortgaand abonneeverlies en tekorten op de exploitatie stelde het partijbestuur in het najaar een commissie in die de mogelijkheden van verbreding van het draagvlak van het dagblad *De Waarheid* moest onderzoeken. In het tussentijdse commissieverslag werden een drietal keuzemogelijkheden aangeboden. Zo zouden andere Groen Linkse organisaties bij de uitgave van *De Waarheid* kunnen worden betrokken. Deze zouden dan ook financieel een ondersteuning moeten leveren. Als tweede mogelijkheid werd genoemd de instelling van een "identiteitsorgaan" waarin deze organisaties zitting zouden kunnen nemen, terwijl de CPN verantwoordelijk zou blijven voor de uitgave. Tenslotte zou *De Waarheid* tot weekblad kunnen worden omgevormd. Uit de gesprekken die tot dan toe met Groen Links waren gevoerd, bleek deze laatste optie een lichte voorkeur te genieten.

Democraten 66 (D66)

Winnaar in de verkiezingen, verliezer in de formatie: zo zou men 1989 voor D66 kunnen samenvatten.

Europese verkiezingen

In 1988 was binnen de partij verdeeldheid gerezen over het lijsttrekkerschap bij de verkiezingen voor het Europees Parlement. De kandidatuur van de in de partij relatief onbekende diplomaat J.W. Bertens had weerstand opgeroepen. In een schriftelijke stemming gaven de Democraten voorkeur aan de gewezen senator en partijbestuurder B.R.A. van den

Bos boven Bertens. De Algemene Ledenvergadering besliste op 17 februari anders: Bertens werd met 272 stemmen lijstaanvoerder, J. Boogerd-Quaak met 143 stemmen nummer 2 en Van den Bos met 135 stemmen nummer 3.
Het congres deelde de voorkeur van de partijtop voor vorming van een onafhankelijke fractie in het Europees Parlement met Spaanse en Deense partijen links van het midden. Mocht dat niet lukken, dan kon D66 zich aansluiten bij de Europese Liberale Democraten en Reformisten (ELDR).
De politieke leider, H.A.F.M.O. van Mierlo, sprak in zijn congresrede steun uit aan de looneisen van verpleegkundigen. Verder pleitte hij voor bevriezing van defensieuitgaven en uitstel van modernisering van kernwapens.
De Europese verkiezingen leverden D66 slechts één zetel op, een lichte teleurstelling. Toen de Spaanse Europarlementariërs van het CDS zich bij de ELDR aanmeldden, besloot Bertens hun voorbeeld te volgen. De VVD, vanaf het begin lid van de ELDR, verheugde zich hierover en verklaarde te verwachten dat D66 zich ook in de Tweede Kamer bij de liberale fractie zou aansluiten. Binnen D66 was niet iedereen verheugd; A. de Goede, van 1979 tot 1984 lid van het Europees Parlement voor D66, vreesde dat de Democraten met deze stap hun geloofwaardigheid als partij links van het midden dreigden te verliezen.

Tweede Kamerverkiezingen

D66 moet weer gaan meeregeren, stelde oud-minister Terlouw in een toespraak tot de jubilerende Jonge Democraten op 2 april in Heemskerk. Zelf zag hij overigens af van politieke ambities. Van Mierlo, die hem als politiek leider van de partij was voorafgegaan (1966-73), koesterde na de kabinetscrisis ook hoop op regeringsdeelname. Een coalitie met CDA en VVD wees hij echter al in mei af. Zijn voorkeur ging uit naar een kabinet met PvdA en VVD.
Het ontwerp-verkiezingsprogram, dat in juni verscheen, oogstte waardering van PvdA en CDA maar niet van de VVD. Evenals CDA en PvdA pleitte D66 voor koppeling van uitkeringen aan lonen. Voorts wensten de Democraten naast publieke omroepen commerciële omroepen toe te laten en meer geld te besteden aan milieu, onderwijs en kinderopvang. De uitgaven voor defensie moesten bevroren worden, maar modernisering van kernwapens werd niet uitgesloten. De Algemene Ledenvergadering scherpte dit program op 30 juni en 1 juli aan op enkele onderdelen. Het defensiebudget moest omlaag - maar hoeveel werd niet gezegd. Kerncentrales moesten op termijn gesloten en chloor-fluor-koolwaterstoffen (CFK) in 1991 verboden worden.
Het congres bevestigde de uitkomsten van een schriftelijke stemming

over de kandidatenlijst. Van Mierlo werd lijsttrekker, Wolffensperger nummer 2. De zittende kamerleden Nypels en Engwirda - fractievoorzitter van 1982 tot 1986 - stelden zich niet herkiesbaar.
D66 bleef in de verkiezingscampagne streven naar regeringsdeelname, maar niet meer met PvdA en VVD. Van Mierlo hoopte nu op een coalitie met CDA en PvdA. Zijn voorganger Terlouw beval een coalitie met CDA en VVD aan; de gewezen bewindslieden Zeevalking en Brinkhorst vielen hem daarin bij (in *idee 66*, 10 (1989) nr. 4). Het milieubeleid van de VVD vond echter geen genade in de ogen van de Democraten. Op dat punt bestond meer overeenstemming met Groen Links, dat het milieu ook prioriteit gaf. Het Groen-Linkse program, en met name de 'groentax' op vervuilende produkten, achtte Van Mierlo echter onuitvoerbaar, 'een schreeuw in de nacht'.
De vrees dat D66 door Groen Links bij de verkiezingen ingehaald zou worden, bleek op 6 september ongegrond: D66 won tweemaal zoveel zetels. Van Mierlo, die gedreigd had op te zullen stappen indien zijn partij minder dan 9 zetels zou halen, kon blijven zitten als fractievoorzitter. Hij eiste nu twee ministerzetels voor D66 in het centrum-linkse kabinet, dat na de verkiezingen gevormd zou worden. CDA en PvdA vonden dat teveel gevraagd. De sociaal-democraten wilden wel één ministerspost aan de Democraten toekennen, de christen-democraten liefst geen enkele. D66 trok zich daarop uit de formatiebesprekingen terug. De VVD-fractievoorzitter Voorhoeve verwelkomde de Democraten in de oppositiebanken en bood samenwerking aan. De JOVD pleitte reeds voor een fusie van VVD en D66. D66 bleef echter liever zelfstandig, ook in de oppositie.

verwante instellingen en publikaties

Het wetenschappelijk bureau van D66 publiceerde in januari de nota *Werk maken is werk willen maken* van de hand van F.L. Jansen. In februari verscheen de bundel *Ambtenaar en politicus: twee handen aan het stuur van de samenleving?* met bijdragen van een twaalftal wetenschappers, ambtenaren en politici, naar aanleiding van een symposium over 'De actieve overheid'. Het wetenschappelijk bureau gaf tenslotte nog een nota uit over energiebeleid en organiseerde in 1989 studiedagen over de nota *Werk maken is werk willen maken*, over landelijke gebieden en over de ethische grondslagen van het milieubeleid.
Het Politieke Emancipatie Activeringscentrum (PEAC) hield op 7 oktober een landelijke emancipatiedag met als thema 'veranderend vaderschap'.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Het GPV kan met enige tevredenheid terugzien op 1989: de partij won

stemmen en zetels, zijn jongerenorganisatie leden. De ledenaanwas van het GPV zelf stagneerde echter in 1989.

jongeren

Het Landelijk Verband van Gereformeerde Politieke Jeugdstudieclubs (GPJC) vierde op 4 maart zijn 25-jarig bestaan. De feestvreugde werd vergroot door de spectaculaire ledenwinst van de laatste vijf jaar: van 1100 naar 2500 leden.

verkiezingen en samenwerking

De Algemene Vergadering van 22 april in Zwolle stond grotendeels in het teken van de Europese verkiezingen. Blokland, die herkozen werd als voorzitter, had op 27 februari met de voorzitters van RPF en SGP een overeenkomst voor samenwerking bij die verkiezingen getekend. In zijn rede tot de Algemene Vergadering verdedigde hij die samenwerking, maar wees een voorstel van RPF-zijde tot uitbreiding daarvan in de richting van een federatie beslist af. De politieke verdeeldheid kon niet eerder worden opgeheven dan de kerkelijke verdeeldheid in protestants-christelijk Nederland. E. van Middelkoop, nummer 2 op de kandidatenlijst van GPV/RPF/SGP voor het Europees Parlement, viel in een politieke rede het CDA aan. In zijn ogen was dit de meest 'supranationale' partij in ons land, die nu echter een nationale toon aansloeg.
Ondanks de stemmenwinst voor de protestants-christelijke combinatie kwam Van Middelkoop net niet in het Europees Parlement. Bij de Tweede Kamerverkiezingen zou het hem beter vergaan. De Generale Verbondsraad koos op 1 juli Schutte tot lijsttrekker en Van Middelkoop tot tweede kandidaat op de lijst. De Verbondsraad stelde eveneens het verkiezingsprogram 'Leven, nu en straks', vast. Daarin werd veel aandacht besteed aan het milieu, dat volgens het GPV 3 miljard gulden meer mocht kosten dan volgens de plannen van het kabinet; niet alleen de burger maar ook de overheid zou meer geld aan milieubehoud moeten besteden. Het program bevatte ook een voorstel voor samenvoeging van de ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken.
In de verkiezingscampagne - onder de leus 'Kies voor het leven, stem lijst zeven' - legde het GPV niet alleen nadruk op het milieu, maar ook op euthanasie en abortus. Schutte verweet met name minister-president Lubbers dat hij euthanasie in de praktijk zou accepteren. In de campagne verscheen Schutte vaak met Van Middelkoop op een tandem: symbool voor de twee zetels die het GPV hoopte te winnen. Op 6 september kwamen beiden inderdaad in de Kamer. Mede dankzij de lijstverbinding met RPF en SGP wist het GPV zijn zeteltal te verdubbelen. De stemmenwinst kwam vooral van voormalige CDA-kiezers. Opval-

lend was de winst in de overwegend katholieke provincies Limburg, Noord-Brabant en Gelderland. Volgens onderzoek bij stembureaus hadden GPV-kiezers verschillende godsdienstige achtergronden: de meerderheid was (Vrijgemaakt) Gereformeerd, een belangrijke minderheid Nederlands Hervormd, een klein deel Rooms-Katholiek en enkelen zelfs buitenkerkelijk. Deze gegevens vormden aanleiding tot bezinning over de vraag of het Verbond de toelating van leden buiten de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk zou moeten vergemakkelijken.

verwante instellingen en publikaties

Op 1 oktober nam H. Timmermans afscheid als directeur van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijke bureau van het GPV, om een betrekking bij het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond te aanvaarden. Op 1 november werd hij opgevolgd door A. Poelman, politicoloog en tot dan medewerker van de GPV/RPF/SGP fractie in het Europees Parlement.
De Groen van Prinsterer Stichting publiceerde in januari in samenwerking met het GPJC en de Stichting Mandaat *Een vaste burcht: basisboek voor de politiek van het GPV.* Dit boek, bestemd voor 'de mensen aan de basis' in de partij, was geschreven door Th. Haasdijk, medewerker van het wetenschappelijk bureau en voorzitter van het GPJC.
In februari verscheen *Mensenrechten wereldwijd: een gereformeerde politieke visie* geschreven door een commissie onder voorzitterschap van E. Bos.

Groen Links

Met de uitslag van een PSP-referendum eind februari werd het proces in gang gezet dat uiteindelijk zou leiden tot de totstandkoming van Groen Links in mei. In het referendum had de achterban van de PSP zich in meerderheid uitgesproken voor een gemeenschappelijke lijst van partijen en groeperingen links van de PvdA. Het partijbestuur van de PSP nodigde daarop de besturen van PPR en CPN uit om hierover 'verkennende' besprekingen te starten. Op deze invitatie gingen de twee partijen in.
Het initiatief van de PSP werd ondersteund door een open brief, die in maart verscheen. In deze brief werden PPR, PSP en CPN opgeroepen om te komen tot "één aansprekende lijst bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1990". De ondertekenaars waren niet alleen afkomstig uit de klein-linkse partijen, maar ook uit de vakbond (G. Lubbi, H. Bode, K. Adelmund), de milieubeweging (L. Reijnders en J. Cramer) en de culturele sector (R. van Dantzig, H. Vrienten, E. de Wijn). Allen pleitten ervoor de huidige verdeeldheid in te ruilen voor "een sterke, links-

groene formatie".

In maart begonnen de gesprekken tussen PPR, PSP en CPN over een samenwerkingsverband. De doelstelling van de PSP daarbij was bekend. De CPN stelde dat haar zelfstandig voortbestaan niet in het geding was en richtte zich vooral op de terugkeer van de partij in de Tweede Kamer. De partijraad van de PPR had op 25 februari verklaard dat het resultaat niet beperkt behoorde te blijven tot een optelsom van bestaande partijen, maar moest leiden "tot verbreding en vernieuwing welke zich zal dienen te uiten in plaatsen voor niet-partijgebondenen op de lijst".
Ongeveer anderhalve maand later, op 24 april, besloot het partijbestuur van de PPR de onderhandelingen af te breken. Gesteund door de Tweede Kamerleden Beckers en Lankhorst zette het bestuur vraagtekens bij de bereidheid van met name de CPN om de beoogde gemeenschappelijke lijst te laten uitgroeien tot een "nieuwe politieke formatie, een groen-progressief alternatief voor kabinetsbeleid en sociaal-demokratische oppositie" (*Radikalenkrant*, 1989, nr. 5). De CPN zou te zeer vasthouden aan het behoud van de eigen identiteit, waardoor het PPR-bestuur vreesde dat van de totstandkoming van een verbrede en vernieuwde, "groen/progressieve combinatie", waarin de deelnemende partijen uiteindelijk zouden moeten opgaan, niets terecht zou komen. PSP en CPN reageerden teleurgesteld op deze stap van het PPR-bestuur. Beide partijen verklaarden in een gemeenschappelijke lijst meer dan een gelegenheidscoalitie te zien, maar nog niet te denken aan fusie en opheffing van de eigen partijen, zoals de PPR.

Binnen de PPR leidde het bestuursbesluit bijna tot een crisis. Op 6 mei, enkele dagen na de val van het kabinet Lubbers, kwam een extra partijraad van de PPR bijeen om zich over de impasse in de onderhandelingen te beraden. Met 26 tegen 19 stemmen droeg de partijraad het bestuur van de PPR op, de gesprekken met PSP en CPN te hervatten. Toen het bestuur weigerde deze motie uit te voeren, besloten de indieners ervan onder leiding van oud-partijvoorzitter De Boer op eigen gezag de onderhandelingen voort te zetten. Het partijbestuur verbond voorlopig geen consequenties aan zijn nederlaag en bleef met het oog op de door het aftreden van de regering vervroegde verkiezingen aan.

Op 19 mei kwamen bestuursdelegaties van CPN, PSP en EVP en de informele PPR-afvaardiging tot overeenstemming. Op de valreep was de EVP bij de onderhandelingen betrokken. Onder de naam 'Groen Links' zouden de partijen samen met partijlozen met een gemeenschappelijk program en met één kandidatenlijst aan de Kamerverkiezingen deelnemen en daarna één fractie vormen. In het akkoord was over de nieuwe

politieke formatie verder overeengekomen dat in de komende jaren zou moeten worden bezien "of en zo ja in welke vorm, deze (..) verder gestalte moet krijgen".
Eind mei stemden de partijbesturen van PPR, CPN, PSP en EVP in met de samenwerkingsovereenkomst. In de zomer spraken de leden van alle betrokken partijen zich in meerderheid uit voor de nieuwe combinatie. Begin juni ging de partijraad van de EVP akkoord, al werd er wel een lans gebroken voor een meer evangelische toonzetting van het verkiezingsprogram. Op 17 juni stemde het PPR-congres in met het bereikte resultaat, op 25 juni gevolgd door de partijconferentie van de CPN. De congressen van PSP en EVP gingen op 1 juli akkoord.

Verder kijken

In het programma van Groen Links, 'Verder kijken', werden de sociaal-economische, internationale, ecologische, sociale, democratische en sociaal-culturele mensenrechten opgesomd op basis waarvan een rechtvaardige en schone samenleving kon worden ingericht. Het program koos voor "het respect voor de menselijke waardigheid en het behoud van de aarde als hart van haar politiek". Als een concrete maatregel tegen de milieuverontreiniging stelde het program de groentax voor, een ecologische belasting op produkten die het milieu schaden. Dit idee werd nader uitgewerkt in de eerste Groen Linkse brochure *Groentax, de prijs voor een schoon milieu*, van de hand van B. van Ojik (PPR) en A. de Roo (PSP). Na de presentatie in mei kreeg men veel kritiek op de matige financiële onderbouwing van het program. In een reactie merkte de PvdA op dat het "een hoog Sinterklaas-gehalte" had. Enige tijd later publiceerde Groen Links de financiële toelichting op het program.

kandidatenlijst

De deelnemende partijen waren overeengekomen de rangorde op de kandidatenlijst te bepalen op grond van de onderlinge krachtsverhoudingen. De eerste drie plaatsen werden toebedeeld aan achtereenvolgens de fractievoorzitter van de PPR in de Tweede Kamer, R. Beckers; haar collega van de PSP, A. van Es; en de oud-fractievoorzitter van de CPN, I. Brouwer. De eerste kandidaat van de EVP, partijvoorzitter C. Ofman, kwam pas op de elfde plaats. Vanwege het feit dat de EVP hiermee vrijwel kansloos was voor een Kamerzetel, werd het de partij toegestaan een voorkeursactie voor Ofman te voeren.
Op de lijst waren ook plaatsen ingeruimd voor personen uit geestverwante sociale bewegingen. Nadat J. Cramer, oud-voorzitter van de Vereniging Milieudefensie voor de eer had bedankt, toonde de Rotterdamse vakbondsleider P. Rosenmöller zich bereid de vierde plaats in te

nemen. De juriste E. Robles, actief in de zwarte vrouwenbeweging, bezette als tweede onafhankelijke kandidate de negende positie. Als lijstduwers werden choreograaf Rudi van Dantzig en schrijfster Astrid Roemer aangezocht.

Tweede Kamerverkiezingen

Onder het motto 'Groen Links komt eraan' begon Groen Links op 12 augustus de verkiezingscampagne met een treinreis van Roodeschool naar Groenlo. In de verkiezingsstrijd kwam het samenwerkingsverband regelmatig in aanvaring met D66, vooral met betrekking tot het milieubeleid. Ook de PvdA bekritiseerde de Groen Linkse milieuparagraaf. Eerder al hadden D66 en PvdA een verzoek van Groen Links om samen een lijstverbinding aan te gaan van de hand gewezen. Groen Links nam deel aan het lijsttrekkersdebat dat aan de vooravond van de verkiezingen voor de televisie werd uitgezonden. De verkiezingsuitslag kwam als een zware teleurstelling: in tegenstelling tot de verwachte acht à tien zetels kreeg Groen Links er slechts zes. Vergeleken met 1986 was Groen Links in zeteltal flink vooruitgegaan, maar procentueel viel de groei van 3,3% naar 4,1% nogal tegen.
De campagne-commissie kraakte achteraf in de evaluatie enige harde noten over de Groen Linkse verkiezingscampagne. Zij laakte met name het feit dat "de pariteit belangrijker werd gevonden dan de kwaliteit" (*Radikaal Magazine*, december 1989) en leverde zware kritiek op lijsttrekker Beckers.

Groen Links Bestuur

Vanaf 1 juli functioneerde het voorlopige Groen Linkse Bestuur, bestaande uit twee vertegenwoordigers van de besturen van de deelnemende partijen en van de Vereniging Groen Links. Deze Vereniging, die de rechtstreekse leden van het nieuwe samenwerkingsverband organiseert, werd op 28 oktober formeel opgericht en telde toen ongeveer 700 leden. Tot voorzitter van het Groen Linkse Bestuur (GLB) was L. Platvoet (PSP) benoemd. Het GLB coordineerde naast de Groen Linkse verkiezingscampagne ook de verdere organisatorische ineenschuiving van de partijen. Daarnaast moest het de reglementen van de nieuw te vormen Groen Linkse Raad opstellen. Verder werden deelcommissies in het leven geroepen die de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 en de fusies van de wetenschappelijke bureaus en scholings- en vormingsorganisaties dienden voor te bereiden.
Op andere niveaus wierp de samenwerking ook vruchten af. Al in juni waren de klein-linkse fracties in de Eerste Kamer tot gezamelijk optreden overgegaan. De jongerenorganisaties hadden weliswaar besloten

voorlopig zelfstandig te blijven, maar namen zich voor te komen tot een Groen Linkse Jongerenraad. De emancipatiemedewerksters van CPN, PSP en PPR werkten aan de vorming van een Groen Links Vrouwenburo. In februari 1990 zou het eerste nummer moeten verschijnen van de Groen Linkse ledenkrant, die de bestaande ledenorganen zou vervangen. De penningmeesters werkten samen in de Beleidsgroep Financiën aan de samenvoeging van de partijsecretariaten in een verenigd Groen Links beheer.

Groen Linkse Raad

In het Groen Linkse akkoord was de oprichting van een gemeenschappelijk orgaan aangekondigd, dat aan het verdere verloop van het samenwerkingsproces vorm moest geven. In de herfst verscheen het ontwerpreglement van deze Groen Linkse Raad (GLR). In november en december werd dit reglement door de congressen van PSP en EVP, door de partijraad van de PPR en de partijconferentie van de CPN aangenomen. De Vereniging Groen Links sprak eveneens haar goedkeuring uit.
De Raad, die in januari 1990 voor het eerst zal vergaderen, bestaat uit delegaties van de vijf betrokken organisaties en telt 49 leden. Op grond van hun ledental leverden zowel PRR als CPN 14 afgevaardigden, de PSP 11, de EVP en de Vereniging Groen Links elk 5.
Tot de taken van de GLR behoren onder andere de controle op de fracties in Eerste en Tweede Kamer en in het Europees Parlement (die alle verantwoording schuldig zijn aan de Raad), de controle op het Groen Links Bestuur (GLB) en het stimuleren van het verdere samenwerkingsproces. Wat dit laatste punt betreft reiken de bevoegdheden van de Raad niet ver. Niet alleen is de Raad afhankelijk van wat door het GLB aan de Raad wordt voorgelegd, daarnaast moet elke Raadsbeslissing met betrekking tot samenwerking weer ter goedkeuring worden voorgelegd aan de deelnemende organisaties.

problemen bij gemeenteraadsverkiezingen

Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Groningen op 29 november ten gevolge van gemeentelijke herindelingen, liep de Groen-Linkse samenwerking enkele deuken op. In Delfzijl konden CPN, PPR, PSP en EVP niet tot overeenstemming komen over de aanwijzing van de lijsttrekker. De CPN eiste het lijsttrekkerschap voor een communist op; de andere partijen waren voor een PPR-kandidaat. Omdat de CPN de lijst Groen Links al had laten registreren, maakte zij van de mogelijkheid gebruik om samen met 'onafhankelijken' onder deze naam aan de verkiezingen deel te nemen. Het voorlopige bestuur van Groen Links veroordeelde unaniem de handelwijze van de CPN in Delfzijl. Op haar

beurt verklaarde het bestuur van de CPN deze uitspraak te betreuren. Bij de voorbereidingen van de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1990 liep in Groningen de samenwerking ook spaak. PPR, PSP en EVP wilden niet ingaan op de eis van de CPN om twee kandidaten voor de eerste zes op de lijst te leveren. De CPN besloot hierop onder eigen naam zelfstandig de verkiezingen in te gaan.

opheffing?

Aan het eind van het jaar bestond er tussen PPR, PSP, CPN en EVP geen overeenstemming over de vraag of en zo ja op welke termijn de partijen moesten fuseren. Het PSP-congres van 25 november en de partijraad van de PPR van 16 december wilden het liefst zo snel mogelijk Groen Links tot één partij omvormen. De partijconferentie van de CPN deelde deze opvatting allerminst, evenals het EVP-congres van 25 november. De EVP
miste vooralsnog de ideologische onderbouwing van Groen Links, waarbij het voor de EVP vooral om de erkenning van het evangelie als inspiratiebron ging. Het najaarscongres in 1990 zou het verloop van het integratieproces dienen te beoordelen. Alle betrokken partijen spraken echter hun voornemen uit om in 1990 te komen tot de invoering van het dubbellidmaatschap, waarmee alle leden van PPR, PSP, CPN en EVP automatisch lid worden van de Vereniging Groen Links tenzij men toestemmming weigert.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Verliezer van de verkiezingen, winnaar van de formatie: zo zou men de PvdA in 1989 kunnen betitelen. Het vernieuwingsproces van de sociaaldemocratie scheen dit jaar (voorlopig) afgesloten te worden.

vernieuwing en interne ontwikkelingen

Op 10 januari sloot het partijbestuur de discussie over programmatische vernieuwing voorlopig af met de verklaring *Om de kwaliteit van de toekomst*. De sociaal-democraten wezen het ideaal van een 'terugtredende overheid' af; collectieve lasten konden niet drastisch dalen. Voor onderwijs en milieu was juist meer geld nodig, terwijl de sociale uitkeringen weer aan de loonontwikkeling gekoppeld dienden te worden. Linkse sociaal-democraten rond de gewezen vice-voorzitter en oudkamerlid C. (Stan) Poppe vonden de ideologische vernieuwing toch te ver naar rechts gaan en vormden een 'projectgroep Socialisme 2000'. Een enkeling als oud-partijbestuurder P. Reckman stapte (in september) over naar Groen Links. Ook de cabaretier F. de Jonge verliet de PvdA,

die in zijn ogen idealisme en cultuurbesef miste. Het bestuur van het gewest Noord-Holland Zuid uitte soortgelijke klachten.
Partijvoorzitter Sint vroeg in haar rede op het congres van 24 en 25 februari ook aandacht voor cultuur. Zij kondigde bovendien aan dat het vernieuwingsproces verder zou gaan. Het congres koos haar opnieuw tot voorzitter. Secretaris Van Velzen werd niet herkozen; voor zijn opvolging meldden zich verscheidene kandidaten. Een krappe meerderheid op het congres gaf de voorkeur aan A. Beck, secretaris van het gewestelijk bestuur in Gelderland, boven de meer vernieuwingsgezinde kandidaten P. Rombouts en B.J. van den Boomen, die hadden gepleit voor meer openheid in organisatie en partijcultuur.
Openheid en vernieuwing stonden ook de redactie van het partijblad *Voorwaarts* voor ogen. In december boden de twee redacteuren hun ontslag aan omdat ze hun onafhankelijkheid in gevaar zagen komenten onrechte, meende het partijbestuur.

verkiezingen

Het program voor de Europese verkiezingen werd door het PvdA-congres op 24 en 25 februari vastgesteld. Het congres ging verder dan het partijbestuur in kritiek op de NAVO en wilde streven naar vermindering van defensie-uitgaven met 5%.
De kandidatenlijst werd vastgesteld op de partijraad van 11 maart. Een onafhankelijke commissie onder voorzitterschap van het kamerlid Ter Beek had een advieslijst gemaakt die de goedkeuring van het partijbestuur kreeg, maar niet die van de partijraad. Gewestelijke bestuurders hadden in een besloten vooroverleg een alternatieve lijst opgesteld, die vanaf de vijfde plaats afweek van de advieslijst. Voor die plaats had de commissie A. Goedmakers, vice-voorzitter van de partij, voorgedragen. Door de gewestelijke lobby verloor zij die plaats en 'gleed' steeds verder omlaag tot ze met stakende stemmen en loting uiteindelijk de negende plaats kreeg. Van Velzen, juist afgetreden als partijsecretaris, kwam op de zesde plaats. J.N. Scholten, oud-kamerlid voor het CDA, belandde tot zijn teleurstelling op een onverkiesbare veertiende plaats. P. Dankert, opnieuw lijstaanvoerder, baarde aan het begin van de campagne opzien met onthullingen over een enorme boterfraude. In juni zwakte hij zijn beschuldigingen enigszins af. Het is niet zeker of dit de povere resultaten van de verkiezingen voor de PvdA (mede) kan verklaren. Goedmakers, die in maart nog net zeker leek van een verkiesbare plaats, bleef buiten het Europees Parlement - althans tot november, toen Dankert en d'Ancona hun zetels in dat parlement opgaven voor een staatssecretariaat respectievelijk ministerszetel en Goedmakers alsnog tot de fractie kon toetreden.

Voor de Tweede Kamerverkiezingen presenteerde het partijbestuur op 21 mei een ontwerp-program dat een tamelijk gematigde indruk maakte. Te gematigd, in de ogen van de Jonge Socialisten (JS) en de FNV. Bevriezing van defensie-uitgaven en een werkweek van 35 uur ging de jongeren niet ver genoeg; de vakcentrale vond de voorgestelde inkomenspolitiek te mager voor de minima. De uitkeringen zouden volgens het ontwerp wel aan de lonen gekoppeld moeten worden, mits die lonen niet te snel zouden stijgen. CDA en D66 konden zich daar wel in vinden, maar niet in het streven de belastingverlaging (volgens het plan-Oort) voor hogere inkomensgroepen ongedaan te maken. De VVD ging veel verder in haar kritiek en vond het hele program te duur.
Een coalitie tussen PvdA, D66 en VVD leek aanvankelijk nog een serieuze optie, maar verdween langzamerhand uit het gezichtsveld. Op de - voornamelijk aan huishoudelijke zaken gewijde - partijraad van 24 juni stelde PvdA-leider Kok dit met zoveel woorden vast.
Op het buitengewoon congres van 6 en 7 juli in Den Haag werd Kok bij acclamatie herkozen als lijsttrekker. Bovendien werd het verkiezingsprogram vastgesteld, in iets scherpere bewoordingen dan het ontwerp. Het partijbestuur had dat voordien al aangescherpt op enkele punten. De defensie-uitgaven moesten omlaag - al werd niet gezegd met hoeveel- en de uitkeringen zouden met terugwerkende kracht verhoogd worden. Het congres ging hiermee akkoord. Het eiste echter ook een kortere werkweek - 32 in plaats van 35 uur - en een sterkere positie voor het openbaar onderwijs. Desondanks heette het in de pers een mild en volgzaam congres.
Kok leverde in zijn toespraak kritiek op CDA en VVD, terwijl partijvoorzitter Sint Groen Links hard aanpakte in haar rede. De PvdA wees een lijstverbinding met Groen Links af en richtte zich nu duidelijk op een coalitie met het CDA. Toen de christen-democraten aanstoot namen aan de congresbesluiten over het onderwijs, zwakte de partijtop die besluiten af. Tegelijkertijd bleef het CDA de grootste concurrent in de verkiezingsstrijd. In het heetst van de strijd werd de toon dan ook scherper.
Euthanasie, belastingverlaging en werkgelegenheid vormden de belangrijkste twistpunten. Bij zijn pleidooi voor een Zweeds model van werkgarantie kreeg Kok steun van de Zweedse minister-president, de sociaal-democraat Carlsson, die daartoe op 4 september in Rotterdam kiezers toesprak. De verkiezingscampagne van de PvdA werd ook begeleid door het Britse reclamebureau Saatchi en Saatchi; maar kort na de verkiezingen besloten beide hun samenwerking te beëindigen wegens een te grote 'cultuurkloof'.
De slechte verkiezingsuitslag, voorspeld in verschillende peilingen, werd door de sociaal-democraten laconiek opgevat. Een groot aantal oudgedienden keerde niet in de Kamer terug, om uiteenlopende redenen. Zo

hadden H.J. Roethof, W. Jabaaij, I. Muller-van Ast en J. M. Worrell zich niet kandidaat gesteld. H. Knol en R. P. Hummel lagen moeilijk in de partij; de laatstgenoemde stond op een onverkiesbare plaats en kreeg ondanks een actie van zijn Limburgse vrienden te weinig voorkeurstemmen voor een zetel. P. de Visser en J.J. Feenstra stonden hoger op de lijst maar niet hoog genoeg. De fractie telde acht nieuwe leden en bestond voor meer dan een kwart uit vrouwen.

formatie

Op 9 september kwam de partijraad bijeen om de verkiezingen te bespreken. Over het verlies van drie zetels werd echter nauwelijks gesproken, de blikken richtten zich voornamelijk op de toekomst. Kok koesterde hoop op een coalitie met CDA en D66, mits dat geen 'vechtkabinet' zou worden zoals in 1981/82. De partijraad volgde hem en stelde geen lastige voorwaarden, zoals destijds. Alleen de Jonge Socialisten verzetten zich en verdedigden een coalitie met de VVD. Politiek leider Kok kreeg zo voldoende ruimte in de formatie-onderhandelingen. Op 6 november legde hij de resultaten van die onderhandelingen voor aan een buitengewoon partijcongres in Amersfoort. Ook nu morden slechts de jongeren; maar zelfs zij stemden uiteindelijk in met het regeerakkoord. De meeste afgevaardigden toonden zich enthousiast, ook over de ministerkeuze.
In de partij toonde een enkeling zich ontevreden, zoals oud-minister van defensie Stemerdink, die in augustus al gepasseerd was bij de benoeming van een nieuwe burgemeester in 's Hertogenbosch en nu de portefeuille van defensie toebedeeld zag worden aan partijgenoot Ter Beek. Stemerdink had kritiek op de personele invulling, maar ook op de inhoud van het regeerakkoord dat teveel christen-democratische elementen zou bevatten (*De Tijd*, 10 november 1989). Een ander vooraanstaand partijlid, het kamerlid Kombrink, betwijfelde of Kok er verstandig aan had gedaan naast vice-premier ook minister van financiën te worden. De portefeuille van financiën zou Kombrink overigens zelf niet zonder meer aanvaard hebben (*Vrij Nederland*, 4 november 1989).
Na de kabinetsformatie traden enkele nieuwe leden tot de Tweede Kamerfractie toe, waaronder B. Middel, in 1988 voorzitter van de 'Commissie C' die de organisatie van de partij kritisch had doorgelicht. Milieudeskundige J.J. Feenstra keerde in de Kamer terug. Als fractievoorzitter werd Kok opgevolgd door Th. Wöltgens, die pas een jaar daarvoor vice-voorzitter was geworden. Als vice-voorzitters koos de fractie F. Leijnse en J. van Nieuwenhoven.

voorbereiding gemeenteraadsverkiezingen en interne ontwikkelingen

De gemeenteraadsverkiezingen van 1990 wierpen een schaduw vooruit op de PvdA, vooral in de grote steden. Soms kwamen latente spanningen daarbij aan de oppervlakte.
In Rotterdam trad in december het gewestelijk bestuur in zijn geheel af naar aanleiding van de kandidaatstelling. Het kamerlid Kombrink, die door het bestuur als kandidaat-wethouder voor de vierde plaats was voorgedragen, werd nummer zeven en bedankte toen voor de eer. Kort daarvoor was een probleem ontstaan toen een groep Turkse leden uit de partij dreigde te stappen omdat er geen Turkse kandidaat op een verkiesbare plaats zou komen. Het landelijke partijbestuur stelde een commissie in om te bemiddelen in Rotterdam.
Bemiddeling bleek niet nodig in Amsterdam, waar wethouder P. Jonker op een minder eervol geachte zesde plaats kandidaat gesteld werd en waar oud-fractievoorzitter P. Mug een onverkiesbare plaats toebedeeld kreeg.
In Den Haag was al eerder een crisis ontstaan rond de plannen voor een nieuw stadhuis. Twee PvdA-wethouders, G. van Otterloo en A. Duivesteijn, stonden daarbij tegenover elkaar. In juni namen beiden ontslag. Zij stelden zich ook niet meer kandidaat voor de raad. Naast persoonlijke tegenstellingen speelden ideologische verschillen een zekere rol, meende Duivesteijn. Met deze crisis kwam ook een eind aan het linkse meerderheidscollege in de hofstad; vanaf juli bestuurde de PvdA de stad samen met CDA en VVD.
Ideologische verschillen kwamen ook aan het licht bij een hele andere kwestie: de Palestijnse. Op 23 november hielden vertegenwoordigers van de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie PLO een solidariteitsbijeenkomst in Den Haag, waarbij vertegenwoordigers van alle grote partijen uitgenodigd waren. VVD, CDA en D66 besloten de bijeenkomst niet bij te wonen. In de PvdA ontspon zich hierover enige discussie. Het partijbestuur wilde uiteindelijk geen spreker leveren, maar het Europees Parlementslid Metten voerde op eigen initiatief het woord.

verwante instellingen en publikaties

De Rooie Vrouwen in de PvdA bezonnen zich in 1989 op hun toekomst. Er werd wel eens aan hun bestaansrecht getwijfeld, nu de tweede feministische golf weg leek te ebben en de partij veel verlangens van de vrouwenbeweging had overgenomen. De vrouwenorganisatie dacht daar echter anders over. I. van Dijk, op 28 en 29 januari tot voorzitter gekozen als opvolger van G. Faber, noemde onder meer voldoende kinderopvang en ouderschapsverlof als doelstellingen op korte termijn.
Ook de leiding van het wetenschappelijk bureau van de PvdA werd in

1989 vernieuwd. J. Th. J. van den Berg aanvaardde in november de leerstoel voor Nederlandse politiek en parlementaire geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden en werd opgevolgd door zijn adjunct-directeur, P. Kalma. Diens geschrift *Socialisme op sterk water*, gepubliceerd in 1988, vormde aanleiding voor een conferentie van de Wiardi Beckman Stichting op 28 oktober. Het wetenschappelijk bureau organiseerde ook in 1989 een studiedag over de arbeidsmarkt (in april) en over massawerkloosheid in grote steden (mei). Het publiceerde verscheidene rapporten: *Kwaliteit in discussie: woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering*, onder redactie van N. de Vreeze; M.A. Hajer, *De stad als publiek domein*, en in samenwerking met het Centrum voor Lokaal Bestuur: *(Voor)uitzicht op een lokaal huisvestingsbeleid*, geschreven door R. Blom en J, Schuyt.
De Evert Vermeer Stichting gaf in 1989 onder redactie van N.Schrijver de bundel *Mensenrechten, voor armen weggelegd?* uit.
De Jonge Socialisten vervulden in 1989 niet alleen een kritische, maar ook een ondersteunende rol. Op 3 september organiseerde de jongerenorganisatie een groot pop-festival in Haarlem, waar de lijsttrekker ruim 20.000 bezoekers kon toespreken.
Niet formeel met de PvdA verbonden maar wel verwant is de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, die op 15 april in Bentveld haar zeventigjarig bestaan vierde. Voorzitter C. Huijsen en PvdA-voorzitter Sint spraken over het thema 'Naar een nieuw beginselprogram voor de PvdA'.

personalia

Op 11 juni overleed P. Lieftinck, van 1945 tot 1952 minister van financiën. Van huis uit christelijk-historisch, sloot hij zich in 1946 aan bij de Partij van de Arbeid. In 1970 stapte hij over op DS'70, voor korte tijd. Na zijn ministerschap had hij functies vervuld bij de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds.
In augustus overleed F. de Jong Edz., oud-directeur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Tot kort voor zijn dood was hij actief in de discussie over de grondslagen van de partij -onder meer - in de projectgroep 'Socialisme 2000'.

Politieke Partij Radikalen (PPR)

1989 stond voor de PPR in het teken van de totstandkoming van Groen Links en van een aantal interne kwesties.

Groen Licht

In de eerste maanden van 1989 werd het debat in de PPR over 'Groen

Licht' voortgezet. Dit discussiestuk dat door het partijbestuur in oktober 1988 in *Radikale Notities* (1988, nr.3) was gepubliceerd, diendesamen met de reacties erop - als basis voor het ontwerp-verkiezingsprogram 1990-1994. 'Groen Licht' werd beschouwd als de inhoudelijke component van de partijvernieuwing die onder de noemer 'Vrolijk Links' was ingezet. In het stuk werden "enkele heilige PPR-huisjes" omver gehaald. Zo werd onder andere voorgesteld de rol van de overheid als sturingsmechanisme in te perken ten voordele van het marktmechanisme. Daarnaast werd economische groei positiever gewaardeerd, mits deze was gericht op de verbetering van de kwaliteit van het bestaan. Binnen de PPR riep de nota grote weerstanden op. In kolommen van de *Radikalenkrant* richtte de kritiek zich vooral op de pragmatische inslag van 'Groen Licht' en op het gemis van thema's als feminisme en Derde Wereld. Met de publikatie van het ontwerp-verkiezingsprogram in maart werd de discussie over 'Groen Licht' afgesloten.

Regenboog

Na moeizame onderhandelingen waren in het najaar van 1988 CPN, PPR, PSP, Groene Partij Nederland en EVP tot overeenstemming gekomen over samenwerking bij de Europese Verkiezingen van 15 juni 1989. Anders dan in 1984 maakte de EVP nu ook deel uit van het stembusakkoord. Het samenwerkingsverband, dat in 1984 Groen Progressief Akkoord (GPA) was genoemd, werd vooral op aandringen van de PSP-die zich stoorde aan de term 'groen' - omgedoopt tot 'Regenboog'. In deze benaming kon elke partij de kleur van haar gading vinden; bovendien maakte het GPA in het Europees Parlement deel uit van de Regenboogfractie.
Het gemeenschappelijk program verscheen in maart onder het motto 'De toekomst begint vandaag'. In het program werd gekozen voor "een pluriform Europa met kulturele verscheidenheid". Prioriteit werd gegeven aan een gelijke verdeling van macht en inkomen, bestrijding van de milieuvervuiling en aan ontspanning tussen Oost en West.

Na stroef verlopen gesprekken was men het ook eens geworden over de kandidatenlijst. Afgesproken werd dat - in het waarschijnlijke geval dat Regenboog net als het GPA in 1984 twee zetels zou behalen - lijsttrekker H. Verbeek (afkomstig uit de PPR) na twee-en-een-half jaar plaats zou maken voor PSP-er J. Hontelez, nummer drie op de lijst. Omdat de vierde kandidaat eveneens een man was, zou de op de tweede plaats staande CPN-kandidate N. van Dijk de hele zittingsperiode dienen vol te maken. Op deze wijze zou namelijk worden voldaan aan de in het Regenboog-akkoord opgenomen norm, dat de helft van het aantal zetels werd ingenomen door een vrouw. Met tegenzin stemde een extra PPR-

partijraad op 4 februari in met deze oplossing die de CPN zou overbedelen. Men was er echter niet in geslaagd een tot de electorale verbeelding sprekende onafhankelijke vrouwelijke kandidate te vinden, die Van Dijk halverwege had kunnen aflossen.
Met twee zetels haalde Regenboog op 15 juni inderdaad hetzelfde resultaat als GPA in 1984. Maar waar toen de tweede zetel te danken was aan een lijstverbinding met de PvdA, werd deze nu op eigen kracht binnengehaald: in plaats van 5,4% van de stemmen in 1984 scoorde Regenboog nu 7,0%. In het Europees Parlement sloot men zich aan bij de groen-linkse Europese fractie.

Kamerverkiezingen

In november 1987 had het congres besloten dat de PPR zelfstandig de eerstkomende verkiezingen voor de Tweede Kamer in zou gaan, "tenzij zich ontwikkelingen voordoen, die uitzicht bieden op verbreding en politieke vernieuwing". De PPR-partijraad van 25 februari vatte de uitslag van het PSP-referendum als zodanig op en besloot in te gaan op de uitnodiging van de PSP om gesprekken te beginnen over een gemeenschappelijke lijst bij de Kamerverkiezingen van 1990. Wel werden daar bepaalde voorwaarden aan verbonden. De gesprekken moesten voor 1 mei zijn afgerond en inhoudelijk moest de uitkomst meer zijn dan een optelsom van de deelnemende partijen. Daarom moesten ook niet-partijgebonden personen erbij worden betrokken.
Ondertussen gingen de voorbereidingen voor de Kamerverkiezingen gewoon door. In april presenteerde de PPR haar ontwerp-partijprogram, 'Een kwestie van beschaving: pleidooi voor een ecologische democratie'. Centraal hierin stond het milieu. "Groen-links is onze plaats, het uitgangspunt is een ecologische democratie", aldus partijvoorzitter Van Ojik in een toelichting. In het program werd een extra belasting op milieubelastende produkten voorgesteld. Deze zogenaamde 'groentax' zou per jaar 50 miljard gulden opleveren, die deels aan de verbetering van het milieu ten goede zouden moeten komen en voor het overige aan lastenverlichting voor de lagere inkomens. Verder bepleitte de PPR opnieuw de invoering van een basisinkomen.

interview Broersma

In februari zorgde R. Broersma, secretaris publiciteit van het partijbestuur, voor enige opschudding door in een interview in de *Radikalenkrant* (1989, nr.2) te pleiten voor een nieuwe lijsttrekker. In paats van de twee à drie zetels, waar R. Beckers garant voor zou staan, achtte hij met een 'ander gezicht' het mogelijk er vijf in de wacht te slepen. In de optiek van Broersma zou partijvoorzitter B. van Ojik de lijst

moeten aanvoeren, gevolgd door "een leuke jonge vrouw". Beckers en het andere PPR-Kamerlid P. Lankhorst zouden dan als lijstduwers kunnen fungeren. Broersma's bespiegelingen sorteerden slechts een tegengesteld effect. Nadat Beckers zich in april weer kandidaat had gesteld, werd zij door het partijcongres in juni aangewezen als lijsttrekker van Groen Links.

Groen Links

Het afbreken van de gesprekken met PSP en CPN door het partijbestuur leidde tot een vertrouwensbreuk met de partijraad, toen deze op 6 mei in extra zitting bijeen het bestuur opdroeg de besprekingen te hervatten (zie ook *Groen Links)*. Toen het bestuur weigerde deze motie uit te voeren, nam de partijraad het heft in eigen hand. Staande de vergadering werd een delegatie aangewezen, die onder leiding van ex-partijvoorzitter W. de Boer de draad van de onderhandelingen met CPN en PSP weer oppakte. Nadat onderling overeenstemming was bereikt, keurde op 20 mei de partijraad het akkoord goed. Zelfs B. de Gaay Fortman, van oudsher afwijzend tegenover te nauwe banden met CPN en PSP, sprak zijn instemming uit. Op 22 mei volgde het partijbestuur. Het rechtvaardigde zijn ommezwaai door te verwijzen naar de gewijzigde politieke omstandigheden door de val van het kabinet-Lubbers. Daarnaast herkende het in het program veel van het radicale gedachtengoed. Het partijcongres volgde op 17 juni. De behandeling van 'Een kwestie van beschaving', het ontwerp-program van de PPR, was van de agenda afgevoerd. Met overgrote meerderheid sprak het zich uit voor het Groen Linkse Akkoord. Op het ontwerpprogram van Groen Links werden enkele amendementen aangenomen. Beckers werd tot lijsttrekker gekozen, waarmee zij automatisch de koppositie op de lijst van Groen Links zou innemen. Lankhorst, net als Beckers aanvankelijk niet zo geporteerd voor samenwerking, werd aangewezen als tweede PPR-kandidaat. Oudpartijvoorzitter J. van der Plaat, één van de drijvende krachten achter de klein linkse samenwerking binnen de PPR, bedankte als lid vanwege de lage plaats die zij kreeg toegewezen op de kandidatenlijst.

PPR-jongeren

De kandidatuur van studentenleider M. van Poelgeest namens de 'onafhankelijken' schoot de voorzitter van de PPR-jongeren, M. Plugge, in het verkeerde keelgat. Volgens Plugge was Van Poelgeest een "antisamenwerker, die alleen maar zijn eigen carrière nastreeft" (*Radikalenkrant*, 1989, nr.7). Het bestuur van de PPR-jongeren distancieerde zich van de uitspraken van de voorzitter. Wel was men het eens met zijn klacht over het gebrek aan inspraak voor de PPR-jongeren bij de tot-

standkoming van Groen Links.

interview Van Ojik

In een interview in oktober in *Radikale Notities* (1989, nr.2) uitte partijvoorzitter Van Ojik kritiek op de aanloop van Groen Links naar de Kamerverkiezingen, waarbij hij de PPR niet spaarde. Het was de zwakte van de deelnemende partijen dat ze in Groen Links weer "met de oude gezichten" op de proppen waren gekomen. Volgens Van Ojik had een deel van de partij lange tijd met het hoofd in de wolken gelopen: van mening dat het de PPR op eigen kracht goed zou vergaan in de verkiezingen, zou men geringschattend op PSP en CPN hebben neergezien "als fossielen uit een ver verleden".

opbouw Groen Links

Na de Kamerverkiezingen wilde de PPR spoed zetten achter de totstandkoming van één Groen Linkse partij. Het partijbestuur was van mening dat het gescheiden voortbestaan van PPR, PSP, CPN en EVP schadelijk zou zijn voor de werfkracht van Groen Links. Partijvoorzitter Van Ojik vond samensmelting van de verschillende partijorganisaties vanzelfsprekend en wees erop dat de PPR al vóór het ontstaan van Groen Links vond "dat je ook moet fuseren als je wilt samenwerken" (*De Volkskrant*, 13 december 1989). De partijraad van 18 november aanvaardde het ontwerpreglement van de Groen-Linkse Raad. Op de partijraad van 16 december oogste Van Ojik bijval voor zijn voorstel om het integratieproces binnen een jaar af te ronden, zodat de PPR op 1 januari 1991 kon worden opgeheven. Op deze partijraad werden de 14 PPR-gedelegeerden in de Groen-Linkse raad aangewezen.

Rechts Forum

Uit verontrusting over de Groen Linkse koers die de PPR was ingeslagen kwam aan het eind van het jaar een tiental PPR-leden bijeen. In plaats van de oriëntatie op klein links wilden zij dat de PPR toenadering tot PvdA en D66 zocht. De verontruste leden kondigden voor begin 1990 de vorming aan van 'Rechts Forum', naar analogie van het 'Links Forum', dat eerder door voor het merendeel anti-Groen Linkse PSP-leden was opgericht.

Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)

Evenals voor PPR en CPN stond ook voor de PSP 1989 in het teken van Groen Links. Was in 1985 de binnen handbereik liggende klein linkse

samenwerking door toedoen van de PSP spaak gelopen, nu was zij gangmaker van de electorale krachtenbundeling.

referendum

In het najaar van 1988 had het congres van de PSP besloten om een referendum onder de achterban te houden over de strategie voor de komende Tweede Kamerverkiezingen. De leden kregen twee elkaar uitsluitende mogelijkheden voorgelegd. Eind februari werd de uitslag bekend gemaakt: 70,2% van de reagerende leden wenste dat de PSP zou streven "naar een gemeenschappelijke lijst van partijen en groeperingen ter linkerzijde van de PvdA"; 29,8% koos voor een "zelfstandig" deelnemende PSP. Aan het referendum had 63,6% van de in totaal 4465 leden van de PSP deelgenomen, waardoor was voldaan aan de door het congres gestelde voorwaarde dat minimaal de helft van de leden zich zou uitspreken. PSP-Tweede Kamerlid Van Es en partijvoorzitter Saar Boerlage toonden zich content met deze uitslag. Ook CPN en PPR reageerden positief.

totstandkoming Groen Links

Na deze uitspraak nodigde het partijbestuur direct CPN, PPR, EVP en SAP uit om 'verkennende' besprekingen te beginnen. De partijraad boog zich op 18 maart over de hoofdlijnen van het program waarmee de PSP de onderhandelingen in wilde gaan. In eerste aanleg zouden uitsluitend gesprekken worden gevoerd met PPR en CPN, waarna later zou moeten worden bezien hoe SAP en EVP bij de onderhandelingen konden worden betrokken.
Toen de PPR eind april de onderhandelingen afbrak, reageerde de PSP zeer teleurgesteld. In een verklaring stelde het partijbestuur te blijven streven "naar een sterke rood-groene formatie ter linkerzijde van de PvdA", desnoods zonder PPR. De PSP toonde zich bereid de gesprekken voort te zetten met de afvaardiging uit de PPR-partijraad. Op 21 mei stemde het bestuur in met het Groen Linkse akkoord. De SAP nam uiteindelijk geen deel aan Groen Links. Pogingen van PSP-zijde om deze partij nog bij het eindresultaat te betrekken stuitten op bezwaren van CPN en PPR. Het voorstel van de PSP om op één van haar plaatsen een SAP-afgevaardigde te kandideren vond wel genade, maar werd door de SAP afgewezen.

congres 1 juli

Op 1 juli stemde het partijcongres in met de vorming van Groen Links. Het akkoord kreeg ongeveer 85% van de stemmen. Wel werd een motie

aangenomen waarin PSP-ers binnen Groen Links werd gevraagd een "rebels, radikaal-socialistisch geluid" te vertolken. Op het ontwerpprogram en met name de defensieparagraaf werden vele amendementen ingediend, waarbij werd gewezen op het feit dat het woord socialisme niet in de tekst voorkwam. Het congres koos A. van Es tot eerste PSP-vertegenwoordiger op de kandidatenlijst van Groen Links. Over de tweede plaats ontbrandde enige strijd. Door de groep die sceptischer stond tegenover samenwerking werd T. Pitstra naar voren geschoven, teneinde "de linkervleugel mee te krijgen". Het congres bleek niet gevoelig voor dit argument en koos voor het oud-Kamerlid W. Willems.

Links Forum

Binnen de PSP was niet iedereen gelukkig met de uitkomst van het referendum. Het bestuur van de afdeling Groningen gaf een verklaring uit, waarin men zei de keus tot samenwerking te betreuren. Op 16 april kwamen circa 35 voorstanders van een zelfstandige lijst bijeen. Enkele dagen voor het congres van 1 juli besloten de verontruste PSP-ers tot de vorming van een zogenaamd Links Forum. Deze naam was ontleend aan een vergelijkbare groepering binnen de Westduitse Grünen. Doel van Links Forum was een ontmoetingsplaats te bieden aan "gelijkgezinde linkse mensen uit PPR, PSP, CPN en andere partijen, of ook zonder (huidige) binding aan een partij, die samen vorm willen geven aan een sterke, rebelse en radikale linkse vleugel bij Groen Links" (*Bevrijding*, 1989, nr.9). De initiatiefnemers besloten na het voor hen teleurstellend verlopen congres zich bij de besluiten neer te leggen. Wel waren zij van plan zich met Links Forum te mengen in de verwachte discussie over de doelstellingen van Groen Links.
Op 9 september, enkele dagen na de Kamerverkiezingen, vond de eigenlijke oprichtingsvergadering van Links Forum plaats. Voor een honderdtal aanwezigen werd het blad van de groepering *Achter de zeewering* ten doop gehouden. Over de plaatsbepaling ontspon zich een uitgebreide discussie, die echter geen helder antwoord bood op de vraag of Links Forum nu als linkervleugel binnen Groen Links diende te opereren of dat het daarbuiten moest staan.

Boerlage

In de zomer raakte partijvoorzitter S. Boerlage in opspraak. Volgens de redactie van *Bevrijding* (1989, nr.9) zou zij door "chantage" alsnog zijn afgevaardigd in het voorlopig bestuur van Groen Links, nadat het partijbestuur H. Branderhorst en L. Platvoet al had aangewezen. Vanwege het dreigement van Boerlage om op het partijcongres van 1 juli te zullen opstappen als voorzitter van de PSP, besloot Branderhorst zich

terug te trekken om een rel te voorkomen. Wel beklaagde hij zich in een brief aan de partijraad over deze gang van zaken. Nadat een onderzoekscommissie verslag had uitgebracht, werd de handelwijze van Boerlage door het partijbestuur gelaakt. Het bestuur plaatste daarbij het conflict tegen de achtergrond van het feit "dat een merendeel van de partijbestuursleden weinig vertrouwen heeft in haar voorzitter" (*Bevrijding*, 1989, nr.11). De partijraad was op 16 september eveneens van mening dat Boerlage's handelwijze als chantage getypeerd kon worden.

congres 25 november

Op het congres van 25 november werd Boerlage als voorzitter opgevolgd door het Eerste Kamerlid J. Vogt. Na zijn verkiezing zei Vogt te hopen dat hij de laatste voorzitter van de PSP zou zijn: "Ik ben er voor om de partij te termineren. Maar voordat ik de euthanasie toepas, wil ik zeker zijn van een wedergeboorte van de PSP in Groen Links" (*de Volkskrant*, 27 november 1989). Het congres had eerder al in overgrote meerderheid het partijbestuur gevraagd zich in te zetten "om op zo kort mogelijke termijn te komen tot de omvorming van het Groen Linkse samenwerkingsverband tot één partij" (*Bevrijding*, 1989, nr.13). Opheffing van de PSP was evenwel nog niet aan de orde; daarover kon pas een besluit worden genomen wanneer de pacifistisch-socialistische inbreng binnen het Groen Linkse gedachtengoed gewaarborgd zou zijn. Het congres wees eveneens de 11 PSP-vertegenwoordigers aan voor de Groen Linkse Raad die de partij kreeg toebedeeld op basis van de ruim 4.000 leden die zij in november telde. Onder het elftal waren ook enkele representanten van de stroming die kritisch stond ten aanzien van Groen Links. Verder werd zonder enige discussie het ontwerpreglement van de Groen Linkse Raad goedgekeurd.

veertigjarig bestaan van de NAVO

Met de organisatie van een manifestatie op 8 april in Amsterdam stond de PSP stil bij het veertigjarig bestaan van de NAVO. De opkomst viel met 80 personen nogal tegen. Ter gelegenheid van het NAVO-jubileum werd eveneens een brochure uitgegeven, *Voor een toekomst zonder NAVO*, met een overzicht van de standpunten die de PSP in haar bestaan tegenover deze organisatie had ingenomen.

Henk Gortzak

Op 31 maart overleed Henk Gortzak, van 1966 tot 1975 lid van de PSP. In deze periode was hij onder meer Tweede Kamerlid en hoofdredacteur van *Bevrijding* geweest. Voordat Gortzak lid werd van de PSP maakte

hij deel uit van de CPN. Ook namens deze partij had hij zitting in de Tweede Kamer. In het conflict dat aan het einde van de jaren vijftig binnen de CPN ontstond naar aanleiding van de destalinisatie van Chroestsjov, werd hij door het CPN-bestuur geroyeerd. Nadat de mede door hem opgerichte Socialistische Werkerspartij op een mislukking was uitgelopen, trad hij toe tot de PSP. In het kielzog van de 'Oosterhesselengroep', die op samenwerking met de PvdA aanstuurde, verliet hij de PSP in 1975. In 1985 verschenen zijn memoires onder de titel *Hoop zonder illusies*.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF was 1989 een jaar van stabiliteit en gestage vooruitgang.

verkiezingen

Op 20 mei kwam de Federatieraad in Putten bijeen om de verkiezingen voor het Europees Parlement voor te bereiden. De sprekers, lijsttrekker De Waal (SGP) en nummer 3 op de lijst, R. van Dam (RPF), wezen beide een 'Verenigde Staten van Europa' af.
Eén dag daarvoor had de RPF haar ontwerp-program voor de Tweede Kamerverkiezingen gepresenteerd, 'Geroepen tot Gerechtigheid'. Milieuzorg kreeg hierin veel aandacht, maar ook de euthanasie-kwestie en het bezuinigingsbeleid. Bovendien werd voorgesteld de zittingsduur van de Staten-Generaal tot 5 jaar te verlengen. De Federatieraad behandelde het ontwerp op 24 juni, ook in Putten. Het program werd op enkele punten geamendeerd; zo werd tegen de zin van het Federatiebestuur een voorstel aangenomen eens per maand een autoloze zondag in te voeren. Ook de kandidatenlijst die het bestuur had ontworpen kwam niet ongeschonden door de Federatieraad. Leerling werd moeiteloos opnieuw tot lijsttrekker gekozen en ook nummer 2, N.C. van Velzen, directeur van de Evangelische Hogeschool te Amersfoort, kon op volledige steun van de raad rekenen. Zo niet A. Rouvoet en G. P. A. Beukema - respectievelijk directeur van het wetenschappelijk bureau en lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland. Zij maakten plaats voor A.P. de Boer en A.G. Knevel, beiden werkzaam bij de Evangelische Omroep. De Boer was bovendien tot 1 januari hoofdredacteur geweest van het partijblad *Nieuw Nederland*.
Leerling richtte de verkiezingscampagne voornamelijk op kiezers van het CDA. Op een verkiezingscongres in Apeldoorn op 26 augustus noemde hij het CDA "gekluisterd in machtsdenken" en vervreemd van het "getuigend rentmeesterschap" dat christenen in de politiek zouden moeten nastreven. Op 6 september scheen een tweede zetel voor de RPF even binnen handbereik; maar Leerling toonde zich ook dankbaar voor

één zetel. De extra stemmen kwamen nu dank zij de lijstverbinding aan SGP en GPV ten goede. De RPF zag daarin wel een aanleiding, de discussie over nauwere samenwerking te heropenen. Op de Federatieraad van 18 november kwam dit onderwerp ook ter sprake, naast huishoudelijke zaken. Een fusie tot één protestants-christelijke partij leek niet haalbaar, maar misschien wel een 'convenant' of een federatie. In het parlement werkten de partijen overigens al samen: in de Tweede Kamer verdeelden ze lidmaatschappen van commissies, in de Eerste Kamer wezen ze zelfs gemeenschappelijke woordvoerders aan.
De Federatieraad koos in november vier nieuwe leden in het Federatiebestuur: C. Smits, D. van der Goot, H. van Kamp en L.A. Verwey.

verwante instellingen en publikaties

Op 18 maart hield de Reformatorische Politieke Jongerenorganisatie (RPJO) haar jaarlijkse ledenvergadering; tevens vierde zij haar vijfjarig bestaan. Het lidmaatschap werd formeel losgekoppeld van dat van de partij, maar inhoudelijk bleef de band sterk. Op 4 november organiseerde de jongerenorganisatie een conferentie over het milieu onder de titel 'Schone schepping; schone schijn?'.
Het wetenschappelijk bureau, de Marnix van Sint Aldegonde Stichting, hield op 11 maart een congres over de gevolgen van de Franse Revolutie. Dit leidde tot publikatie van *Reformatie en Revolutie: 200 jaar Franse Revolutie*. De stichting publiceerde bovendien *Land zonder grenzen: Nederland en Europa op weg naar 1992* van de hand van A. van Oortmerssen.
De vaste medewerker van het bureau, A. Rouvoet, was vanaf 1 januari als directeur aangesteld.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Terwijl andere partijen zich in 1989 vooral met verkiezingen bezig hielden, bezon de SGP zich op haar beginselen.

op weg naar een nieuw beginselprogram

Reeds in 1985 had de SGP een commissie ingesteld om een nieuw program van beginselen te ontwerpen. In 1988 had het Hoofdbestuur het ontwerp goedgekeurd en aan de plaatselijke kiesverenigingen toegezonden. De Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen vond de vernieuwing te ver gaan en stelde een alternatief concept op, dat eveneens aan de kiesverenigingen werd toegestuurd. De belangrijkste verschillen betroffen het actieve kiesrecht van de vrouw en de opvattingen over de overheid, haar wetgevende

macht en haar houding ten opzichte van openbaar en bijzonder onderwijs. De Landelijke Stichting wees het kiesrecht van de vrouw zonder voorbehoud af. De overheid werd in haar ogen belichaamd door de regering, die derhalve niet alleen alle uitvoerende maar ook de wetgevende macht diende uit te oefenen. Het parlement kende zij slechts een "adviserende en controlerende taak" toe. De overheid behoorde volgens artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis alles wat in strijd is met Gods Woord uit het openbare leven te weren. Door haar gesubsidieerde openbare èn bijzondere scholen zouden dan ook Gods Woord dienen te gehoorzamen. Tegelijkertijd koesterde de Stichting bezwaren tegen de door de overheid opgelegde leerplicht, die inbreuk zou maken op de rechten van de ouders.
Op 15 april hield de SGP in Putten een bijzondere huishoudelijke vergadering over het beginselprogram. Een voorstel van de kiesvereniging Barneveld om het oude program te handhaven werd verworpen. De discussie spitste zich toe op de kwestie van het vrouwenkiesrecht. Het voorstel van het Hoofdbestuur kreeg steun van 220 van de 410 afgevaardigden. Aangezien het hele program niet in één keer behandeld kon worden, kwam men op 20 mei opnieuw in Putten bijeen. Nu concentreerde de discussie zich op de onderwijskwestie. De bezwaren tegen het ontwerp op dit punt werden met name verwoord door P.H. op 't Hoff, voorzitter van de Kontaktvereniging van Leerkrachten en Studerenden op gereformeerde grondslag en tevens bestuurslid van de Landelijke Stichting. De bezwaren vonden zoveel weerklank dat het Hoofdbestuur besloot zich hierover opnieuw te beraden.
B.J. van der Vlies, politiek leider van de SGP, presenteerde op de jaarvergadering van de Kontaktvereniging op 23 september te Gouda een nieuwe tekst over het onderwijs, die grotendeels aan de bezwaren tegemoet kwam: al het onderwijs, openbaar of bijzonder, diende overeenkomstig de norm van Gods Woord plaats te vinden. De leerplicht zou echter gehandhaafd blijven. Ook het artikel over vrouwenkiesrecht werd door het Hoofdbestuur herzien, en luidde nu:
"De opvatting van het vrouwenkiesrecht, voortkomend uit het in artikel 9 genoemde emancipatiestreven, strijdt met de roeping van de vrouw. Dat laatste geldt ook voor het zitting nemen van de vrouw in politieke organen, zowel vertegenwoordigende als bestuurlijke. De vrouw zij in haar eigen consciëntie overtuigd of zij haar stem kan uitbrengen met inachtneming van de haar door God gegeven plaats".
Met 295 stemmen vóór en 91 tegen werd dit herziene artikel goedgekeurd door de huishoudelijke vergadering die op 25 november in Gouda het beginselprogram definitief vaststelde. Het program werd uiteindelijk met 291 stemmen tegen 116 aangenomen; iets meer dan de vereiste tweederde meerderheid.

verkiezingen

Van der Vlies werd op de Algemene Vergadering op 26 februari te Utrecht aangewezen als lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen - toen nog verwacht voor 1990. Hij sprak een partijrede uit onder de titel 'Gehoorzaamheid ontzegd!?' Op dezelfde vergadering werden D. Slagboom en C. Harinck herkozen als voorzitter respectievelijk gewoon lid van het Hoofdbestuur. Als hoofdredacteur van het partijblad *De Banier* werd Slagboom opgevolgd door de tweede voorzitter, W.Chr. Hovius. J. van der Haar, die zich na 28 jaar bestuurslidmaatschap niet meer herkiesbaar gesteld had, werd opgevolgd door D.J. Budding, eveneens predikant in de Nederlands Hervormde Kerk.
Voor de Europese verkiezingen had de SGP al in 1988 L. de Waal als lijsttrekker herkozen. Evenals in 1984 voerde hij een lijst aan met kandidaten van GPV en RPF. In de campagne waarschuwde De Waal voor een 'Verenigde Staten van Europa' waarin Nederland zijn identiteit en zijn koningshuis zou verliezen. Hij werd opnieuw als enige kandidaat van de gecombineerde lijst in het Europees Parlement gekozen.
Op 2 juni stelde het Hoofdbestuur in samenwerking met de Raad van Advies de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen vast. De zittende kamerleden stonden opnieuw op verkiesbare plaatsen, al had C.N. van Dis overwogen vanwege zijn leeftijd (66) de Kamer vaarwel te zeggen. Op 20 juli presenteerden de kamerleden het verkiezingsprogram 'Bij leven en welzijn'. Het onderscheidde zich van vroegere programma's door groter aandacht voor het milieu, een genuanceerder standpunt ten aanzien van Zuid-Afrika, defensie en kernenergie - nieuwe centrales werden afgewezen. De SGP kantte zich wel scherp tegen euthanasie en normvervaging; en tegen 06-telefoonlijnen voor sexueel en ander amusement. In de campagne zette lijsttrekker Van der Vlies zich vooral af tegen het CDA, dat euthanasie buiten de verkiezingsstrijd had willen houden. Hij pleitte niet alleen voor het verbod op euthanasie, maar ook voor betaald verlof voor verzorgers van stervende familieleden. Bovendien waarschuwde hij dat het CDA met de PvdA zou gaan regeren, tenzij de VVD zich zou herstellen.

verwante instellingen en publikaties

Terwijl de SGP zelf in 1989 slechts een bescheiden ledenwinst kon boeken, verdubbelde haar jongerenorganisatie haar ledental en passeerde daarbij de jongerenorganisaties van de grote partijen. Vooral op 'Wegwijs', de gezinsbeurs voor de gereformeerde gezindte, kon het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen duizenden nieuwe leden noteren. Het debat over euthanasie droeg daar wellicht toe bij; maar ook het verschijnen van een nieuw blad, *Klik*, bestemd voor

gereformeerde jongeren tussen 12 en 16 jaar onder redactie van C.L.M. van den Berge. De jongerenorganisatie liet in 1989 ook een brochure verschijnen over van de hand van A.A. van der Schans, *De Franse Revolutie*.
Rond de jaarwisseling 1988/1989 verscheen *Van Medelanders naar Nederlanders? Staatkundig gereformeerde visie op de migrantenproblematiek in Nederland*, geschreven door C. Dubbeld en anderen.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

De eenheid en rust die de VVD in 1988 hersteld had, werd in 1989 weer wreed verbroken. De breuk met de coalitiepartner in het voorjaar bracht tweespalt in eigen gelederen met zich mee, die slechts moeizaam in de loop van de zomer hersteld kon worden. 'Wie breekt, betaalt' gold daarna: een zwaar verlies bij de verkiezingen en terugkeer in de oppositie (zie ook de bijdrage van H. Anker en E. Oppenhuis elders in dit Jaarboek).

crisis in kabinet en partij

Al in januari bleek de verhouding tussen VVD en CDA enigszins gespannen, naar aanleiding van negatieve uitspraken van minister-president Lubbers over commerciële televisie. Eind april liep de spanning echter veel hoger op. Terwijl de liberale ministers Nijpels en Smit-Kroes evenals hun christen-democratische collegae het reiskostenforfait wilden afschaffen en de benzineaccijns en huurwaardeforfait verhogen in het kader van het milieubehoud, kwam de Tweede Kamerfractie daartegen in opstand. Hierbij speelden alarmerende berichten in *De Telegraaf* een rol, maar ook een spreekbeurt van Wiegel op 25 april te Rhenen, waarin de vroegere politieke leider zijn partij waarschuwde voor "verschuiving naar het midden" (*Nieuwsblad van het Noorden*, 26 april 1989). Op 26 april voerde fractievoorzitter Voorhoeve tijdens een diner overleg met Wiegel en partijvoorzitter Ginjaar. Laatstgenoemde was voorzitter van de Centrale Raad voor Milieuhygiëne en voorganger van Nijpels als minister van milieuzaken (1977-1981); niettemin steunde hij Voorhoeve en Wiegel in hun kritiek op Nijpels. Milieubeleid moest volgens hem uit de algemene middelen bekostigd worden en niet uit middelen die voor andere doeleinden waren ontworpen. De financiële woordvoerder van de VVD in de Tweede Kamer, F. de Grave, had berekend dat het Milieubeleidsplan uit de economische groei betaald zou kunnen worden - "niet verstandig", volgens de minister van financiën, Ruding. De ministers Nijpels en Smit-Kroes deelden op dit punt de mening van hun collega. Overleg tussen de liberale ministers en de partijtop leidde niet tot overeenstemming. Op zaterdag 29 april besloot

de liberale fractie unaniem tot een breuk met het kabinet: "een kwestie van zelfrespect", werd gezegd, "In een coalitie is het geven en nemen. En Lubbers geeft niets" (*Trouw*, 1 mei 1989). De fractie kreeg daarbij steun van de voorzitters van de kamercentrales - de gewestelijke 'baronnen' van de VVD - die door het Hoofdbestuur op 1 mei voor spoedberaad naar Utrecht waren geroepen. De volgende dag viel het kabinet.
Voorhoeve koesterde nog hoop dat de breuk gelijmd zou kunnen worden, maar het CDA zag daar geen heil in. De VVD dreigde verdeeld de verkiezingen in te gaan. Immers, Nijpels en Smit-Kroes handhaafden hun standpunt. Smit-Kroes sprak dat duidelijk uit op een partijbijeenkomst in Honselersdijk, op 8 mei. Op 10 mei kondigde zij op een persconferentie echter haar vertrek uit de politiek aan. Voorhoeve zei haar stap te betreuren, maar verweet haar twee dagen later de breuk met de fractie geforceerd te hebben. Nijpels volgde zijn collega van Verkeer en Waterstaat niet; hij liet zich opnieuw kandidaat stellen voor de Tweede Kamer, verdedigde het Milieubeleidsplan maar beloofde ook het verkiezingsprogram van zijn partij loyaal te zullen uitdragen.

Europese verkiezingen

De kabinetscrisis en vervroegde Tweede Kamerverkiezingen doorkruisten de voorbereidingen voor de Europese verkiezingen. De VVD leed daar meer onder dan andere partijen, omdat zij als hoofdschuldige aan de crisis niet alleen in de Tweede Kamer maar ook in het Europees Parlement zetels zou verliezen. Daar kwam bij dat G. de Vries, op een algemene vergadering in Maassluis op 4 maart tot lijsttrekker verkozen, relatief weinig bekend was zodat 'crisis-maker' Voorhoeve ook bij de Europese verkiezingen in het voetlicht stond. De Vries, oud-voorzitter van de Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD) en sinds 1984 lid van het Europees Parlement, volgde H.R. Nord op die niet meer verkiesbaar gesteld was. Ook landbouw-specialist H.J. Louwes zou niet meer in dat parlement terugkeren. Nieuwe kandidaten kregen geen kans: twee van de vijf zetels gingen in juni verloren.

Tweede Kamerverkiezingen

Al in maart verscheen het ontwerp-program van de VVD voor de (toen nog voor 1990 verwachte) Tweede Kamerverkiezingen, geschreven door een commissie onder leiding van E.H. Toxopeus, oud-minister en politiek leider in de jaren zestig, nu lid van de Raad van State. Het program, 'Een kansvolle toekomst', ademde een progressieve, sociaal-liberale geest. AOW- en WAO-uitkeringen zouden met de lonen mee mogen stijgen, andere uitkeringen zouden in koopkracht gehandhaafd moeten

worden. Uitgaven voor defensie zouden slechts met 1% mogen toenemen. Milieubeleid kreeg veel aandacht; inpoldering van het Markermeer en bouw van nieuwe kerncentrales werden - in tegenstelling tot vorige programma's - niet meer verlangd. Het CDA reageerde positief op het program, de PvdA tamelijk kritisch.
Op 23 en 24 juni werd het program in Amersfoort door de algemene vergadering vrijwel ongewijzigd goedgekeurd. Het hoofdstuk over milieubeleid stuitte aanvankelijk op kritiek, maar oud-minister P. Winsemius weerde alle aanvallen met succes af. Minister Korthals Altes had minder succes: het congres nam tegen zijn advies het voorstel uit het ontwerp-program over om de politie bij Binnenlandse Zaken onder te brengen. Minister Bolkestein moest eveneens berusten: zijn defensiebudget zou ook volgens het definitieve program maar 1% mogen groeien. In zijn rede tot het congres viel kandidaat-lijsttrekker Voorhoeve PvdA en CDA aan, vooral op hun mediabeleid. Hij pleitte bovendien voor een stimulerende in plaats van een verzorgende staat.
De kandidaatstelling verliep minder soepel dan de vaststelling van het verkiezingsprogramma. Over het lijsttrekkerschap bestond geen verschil van mening: Voorhoeve's positie was in feite onomstreden. Hij werd algemeen als politiek leider erkend, ook door vice-premier De Korte die aanvankelijk dat leiderschap met hem zou delen. Bij vrij veel kiezers leefde weliswaar heimwee naar Wiegel - ongeveer 100 van 300 ondervraagde VVD-kiezers gaven in mei aan hem de voorkeur boven Voorhoeve - maar de Commissaris van de Koningin in Friesland had zich niet kandidaat gesteld. Zeer omstreden was echter de positie van Nijpels op de kandidatenlijst. Afdelingen in het Zuiden gaven hem in hun adviezen een hoge plaats, in de Randstad stond hij vaak onderaan op de lijst. Op de besloten partijraad van 20 mei te Bussum trachtten de voorzitters van de kamercentrales Den Haag en Leiden hem te bewegen zich geheel terug te trekken, maar zonder succes. Ook de druk die de strijdbare voorzitter van de Eerste Kamerfractie, D. Luteijn, op hem uitoefende, mocht niet baten. Bij de achterban bleef Nijpels intussen populair.
Op de algemene vergadering van 26 en 27 mei te Middelburg, bedoeld als startsein voor de Europese verkiezingen, trachtte Voorhoeve de eenheid in zijn partij te herstellen. Nijpels zou in de Kamer terugkeren en loyaal het partijstandpunt uitdragen. In zijn rede viel Voorhoeve fel uit naar het CDA. De Korte daarentegen waarschuwde voor onderwaardering van de (voormalige) coalitiepartner. JOVD-voorzitter M. Rutte pleitte voor een progressievere koers, gericht op samenwerking met de PvdA. De overgrote meerderheid van de congresgangers leek echter tevreden met de koers die Voorhoeve had uitgestippeld.
In juni stelden de kamercentrales hun kandidatenlijsten vast. In de meeste gevallen kwam Nijpels op de vijfde plaats, onder M.L.H.A.

Hermans (vice-voorzitter van de fractie), F. Bolkestein en E.G. Terpstra (de eerste vrouw op de lijst). De zittende kamerleden R. Braams, L.M. de Beer, G.W. Keja en J. Scherpenhuizen hadden zich niet verkiesbaar gesteld. Vanwege de onrust in de partij besloot ook defensiespecialist A. Ploeg - van 1982 tot 1986 bovendien staatssecretaris voor Landbouw en Visserij - zich terug te trekken. Het kamerlid Th. Joekes, in 1986 door een voorkeursactie verkozen, was opnieuw op een onverkiesbare plaats gezet; om geen tweedracht in de partij te zaaien zag hij deze keer af van een voorkeursactie en nam na 26 jaar afscheid van de Tweede Kamer. Zijn Limburgse fractiegenoot J.F.B. van Rey gaf wel zijn zegen aan een voorkeursactie. Van Rey was begin mei in opspraak geraakt door enkele krachtige uitspraken in het JOVD-blad *Driemaster* (41 (1989) nr. 3), zoals "Kamerleden mogen van mij ook naar de hoeren" en "ik rijd geregeld 160 km/uur". Dientengevolge belandde ook hij in juni op een onverkiesbare plaats.
Het Hoofdbestuur bracht nog enkele wijzigingen in de ontwerp-kandidatenlijst aan, waarbij de bewindslieden Korthals Altes en De Korte iets hogere plaatsen kregen. De Verkiezingsraad en de algemene vergadering keurden die wijzigingen op 30 juni respectievelijk 1 juli goed. Eén dag daarvoor, op 29 juni, had staatssecretaris A.J. Evenhuis echter zijn ontslag genomen en zich van de lijst laten schrappen, mede op advies van de partijtop. Hij was al eerder in opspraak gekomen door een lening die hij had afgesloten bij een bedrijf dat door zijn toedoen een regionale investeringspremie had ontvangen. Hierover had hij de Tweede Kamer niet juist ingelicht, bleek uit een artikel in *NRC Handelsblad* (29 juni 1989). Zo kwam de 24e plaats op de kandidatenlijst beschikbaar.
Met de leuze 'De VVD werkt' ging de partij de campagne in. Belangrijkste thema's waren de economische groei, bezit van eigen woning, bestrijding van criminaliteit en het omroepbeleid - 'baas op eigen buis'. Op een massale slotmanifestatie op 4 september in Bleiswijk voerde naast Voorhoeve ook Wiegel het woord. Voorhoeve streefde nog steeds naar een coalitie met het CDA en zag de verkiezingen voornamelijk als een strijd tussen liberalisme en socialisme. Hij ontkende dat zijn partij het milieu weinig aandacht schonk, maar bleef onverkorte handhaving van het reiskostenforfait verdedigen.
Niettemin verloor de VVD op 6 september ook veel stemmen in de forensengemeenten waar woon-werkverkeer meer zou moeten gaan kosten.
De liberalen verloren bovendien veel steun van boeren, zo was al gebleken bij een peiling onder de lezers van het blad *De Boerderij*. Zes kamerleden raakten hun zetel kwijt: J.D. Blaauw, A.A.M.E. van Erp, M.M.H. Kamp, H.Th.M. Lauxtermann en N. Rempt-Halmmans de Jongh. Tengevolge van regionale verschillen in de lijsten dreigde F.W. Weisglas zijn zetel te moeten afstaan aan de lager geplaatste Van Erp,

maar die trok zich tenslotte terug. Van Rey keerde evenmin in de Kamer terug, al had hij met hulp van zijn Limburgse vrienden 13.000 voorkeursstemmen verworven. Nijpels en 'lijstduwer' Winsemius haalden overigens veel meer voorkeursstemmen: 37.000 respectievelijk 74.000. Nijpels had wellicht meer gewonnen indien hij in alle kieskringen kandidaat had gestaan.
Op 9 september kwamen de voorzitters van de kamercentrales weer met de partijtop in Utrecht bijeen om de toestand te evalueren. Anders dan in 1986 wilde men geen 'bloed zien' maar juist de rust in de partij handhaven. Voorhoeve bleef dan ook fractievoorzitter en politiek leider. De partijraad die op 23 september eveneens in Utrecht werd gehouden, verliep al even rustig. Op de agenda stond niet de verkiezingsuitslag maar de miljoenennota. Ter evaluatie van de verkiezingen vond op 11 november een besloten zitting van de partijraad in Apeldoorn plaats. Om het stemmen- en ledenverlies tot stilstand te brengen diende de partij eenheid en orde te handhaven, was de conclusie. Daartoe zouden Hoofdbestuur en Tweede Kamerfractie nauwer contact onderhouden en zou de partijraad meer toezicht op de kandidaatstellingsprocedure uitoefenen. Voorhoeve pleitte voor een "sociaal en ecologisch verantwoord liberalisme" en voor samenwerking met D66 in de oppositie.

regionale en lokale ontwikkelingen

Op nationaal niveau leek de VVD in het najaar de rijen gesloten te hebben; in sommige delen van het land was dat nog niet het geval.
In Apeldoorn was de VVD in mei ernstig verdeeld geraakt over de bouw van een nieuw raadhuis aan de Markt. Het conflict liep zo hoog op dat de VVD-wethouders in december uit de afdeling stapten en met een nieuwe Liberale Volkspartij Apeldoorn aan de gemeenteraadsverkiezingen wilden deelnemen.
In Drente bleef onrust bestaan rond de in 1987 uit de statenfractie gestoten D. Uildriks. In maart stelde het Hoofdbestuur een commissie in om de zaak uit te zoeken. Tegen het advies van die commissie in besloot het Hoofdbestuur Uildriks als lid te schrappen. Zij ging daartegen in beroep en kreeg in oktober gelijk van de Commissie van beroep. Met enige aarzeling nam de statenfractie Uildriks in november weer in haar midden op.
Van geheel andere aard was de ontwikkeling in Amsterdam. Zonder conflict werd daar het Tweede Kamerlid F. de Grave als lijsttrekker voor de gemeenteraadsverkiezingen aangewezen. In de confrontatie tussen VVD-fractie en het kabinet op 2 mei had De Grave als financieel woordvoerder en rechterhand van fractievoorzitter Voorhoeve een sleutelrol gespeeld.

verwante instellingen en publikaties

Op 17 en 18 februari hield de Vrouwenorganisatie van de VVD een congres in Lunteren. Voorhoeve pleitte in zijn toespraak voor meer deeltijdwerk en meer geld voor kinderopvang.
De jongerenorganisatie JOVD vierde op 24 en 25 juni haar veertigjarig bestaan in Veldhoven. Op het jubileumcongres riep voorzitter Rutte op tot samenwerking tussen VVD en PvdA. Tien dagen eerder had zij een kernprogram gepresenteerd dat oudere liberalen enigszins shockeerde met uitspraken voor legalisering van soft drugs, beperking van de rol van de koningin en invoering van een basisinkomen. Dat program werd op 18 en 19 november in Amersfoort besproken. Op 7 december verscheen de nota *Mikken op het midden* waarin de JOVD stelde dat D66 en de VVD zouden moeten fuseren en dan samen met de PvdA regeren.
De Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, publiceerde in 1989 het rapport *Tussen hoop en vrees: beschouwingen over de veiligheid van West-Europa*, geschreven door een werkgroep onder leiding van M. Patijn. Op 22 november organiseerde de Teldersstichting een symposium over liberalisme en conservatisme in Den Haag.

personalia

Op 3 april werd W.F. van Eekelen benoemd tot secretaris-generaal van de West-Europese Unie. Van 1982 tot 1986 was hij staatssecretaris van buitenlandse zaken geweest, van 1986 tot 1988 minister van defensie; in 1988 was hij afgetreden in verband met de paspoort-kwestie.
Eind april werd G. den Ouden-Dekkers benoemd tot voorzitter van de Emancipatieraad. Aanvankelijk lid van DS'70 had zij zich in 1977 bij de VVD aangemeld; van 1982 tot 1986 was ze lid van de Tweede Kamer geweest.